

MEDRESELERİN ISLAHI KONUSUNDA SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN HAZIRLATTIĞI BİR LAHİYANIN TAHLİLİ

Ramazan BALCI*

Özet

Medreseler klasik dönem için Osmanlı devletinin temel kurumlarına eleman yetiştiren temel eğitim kurumlarıdır. Kuruluş ve yükselme dönemlerinde çok değerli bilim adamları yetiştiren kurum, Osmanlı'nın gerileme dönemine paralel olarak eski önemini yitirmiş, ve çok sayıda problemle karşı karşıya kalmıştır. Osmanlı yenileşme döneminde bu kadim kurumun iyileştirilmesi için bazı çareler aranmış, konu ile ilgili çok sayıda uzmanın görüşleri alınmıştır.

Bu makalede Sultan II. Abdülhamid tarafından Hüsrevbeyzade Celaleddin'e hazırlatılan layiha ele alınmıştır.

Layiha medreselerin sorunlarını anlatırken dönemin sosyal hayatı ve dinî kurumlar hakkında ayrıntılı gözlemlerde bulunmaktadır. Ele alınan eğitim sorunları ve dinî hayata dair tespitlerin günümüzde hala önemini koruması layihayı ilginç kılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Medrese, Islahat Layihası, II. Abdülhamid, Evkaf

ANALYSIS OF A PLEADING PREPARED BY SULTAN ABDULHAMIT II ON IMPROVEMENT OF MADRASSAS

Abstract

Madrasahs are the elementary educational establishments in which state servants were raised during the classical age of the Ottoman Empire. That establishment, which had raised outstanding number of respectable scientists throughout the foundation and the rise of the empire, lost much of its value while the Ottoman state was getting degraded,

* Yrd. Doç. Dr. İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

and faced so many problems. During the restoration period, some solutions -and views of many experts in this field- were searched to ameliorate the status of this establishment of long standing. In this article, Hüsrevbeyzade Celaleddin Bey's brief, which was ordered by his majesty the Sultan Abdulhamid II, is discussed. In this brief, one can find the problems of madrasahs and the detailed observations concerning contemporary life of common people and religious institutions. Educational matters, and findings concerning religious life, discussed in this brief, are still considered as important facts even in today's standards.

Key Words: Madrasah, reformation brief, Abdulhamid II, religious foundations.

Medreselerin Islahı Konusunda Sultan ıı. Abdülhamid'in Hazırlattığı Bir Layihanın Tahlili

A-) Osmanlı Ülkesinde Medreseler

İlk dönemlerden itibaren Müslüman toplumların eğitim kurumları camiler etrafında şekillenmiştir. Özellikle Kur'an, Hadis ve Arapça öğretimine camilerde teşekkül eden ders halkalarında başlanılmıştır. Bu manada camilere ilk eğitim müesseseleri de denilebilir. Müslümanların fethettikleri yerlerde inşa ettikleri camiler, gerek ibadet merkezi gerekse eğitim kurumları olarak kullanılmıştır.¹

Osmanlı medreseleri kurulurken Abbasi, Selçuklu, Mısır ve Türkistan medreselerinin teşkilât ve eserlerinden istifade edilmiştir. (Konya'da Sırçalı Medrese (1242), Karatay Medresesi (1252), İnce Minareli Medrese (1276) senelerinde yapılmıştı.)

Orhan Bey saltanatının üçüncü senesinde zaptettiği İzmit'te eski binalardan birini medrese haline getirdiği gibi İznik'te kurduğu medresenin başına Kayserili Davut Efendi'yi getirmişti. Davut Efendi İran ve Konya medreselerinden yetişmiş büyük bir âlim idi.² Daha sonra da Bursa'da ve diğer şehirlerde bir çok medreseler açıldı.

Edirne hükümet merkezi olduktan bir müddet sonra orada yapılan Üç Şerefeli Medrese o zaman bütün Osmanlı memleketlerindeki medreselerin sınıf

1 Ahmet Çelebi, İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi, (Terc. Ali Yardım), Damla Yay., İstanbul 1983, s. 34

2 Mefail Hızlı, Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri, İz Yay., İstanbul 1998, s. 88/ Mustafa Bilge, İlk Osmanlı Medreseleri, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1984, s. 19

II. Abdülhamid'in Hazırlattığı Bir Lahiyanın Tahlili

itibariyle birincisi olarak kabul edildi.

Üç Şerefeli Medrese müderrisliği İstanbul'da “Sahn-ı Seman” medreseleri yapıldıktan sonra bile uzun süre önemini korudu. İlk medreseyi yaptıran Orhan Gazi olmakla birlikte ilmiye teşkilâtını, müderris ve kadıların derecelerini intizama sokan Fâtih Sultan Mehmet oldu. Molla Hüsrev ve Ali Kuşçu'nun içinde bulunduğu bir maarif komisyonuna “Kanun-i Talebe-i Ulum”u hazırlatmış, böylece Osmanlı medreseleri sistemi hazırlanmıştı.³

a) Medrese Eğitimi

Sahn medreseleri Fâtih camimin iki tarafındaki kârgir ve kurşunlu sekiz medrese idi. Bunun için bunlara Sahn-ı Seman adı verilmişti. Sahn medreselerinde hücre sahibi olan talebe, ulema ve fuzaladan idiler. Ekserisinin makbul telifleri (eserleri) vardı. Bunların eskilerine «Muid» denilirdi. Muid'ler medreselerde müzakerecilik ve bunların arkalarında ve hazırlık sınıfları makamında bulunan Tahta medresesindeki talebeye hocalık ederlerdi. Bütün ilimler ve fenler medreselerde okutulur, hâkimler, hekimler, mühendisler hep buradan yetişirdi.

Kanunî zamanında, mühendis ve hekim ihtiyacını karşılamak üzere Süleymaniye civarında Tıp ve Matematik okutan bir takım medreseler açılmış, Tıp Medresesi yanında Dar'üş-şifa bina olunmuştu.

Yine o büyük mabedin tam karşısında bir Dar'ül-Hadis inşa olunarak medreselerin uzmanlaşması için ilk adımlar atılmıştı.

İbtida-i Dâhil ve İbtida-i Hariç medreselerinde tahsilini bitirenler tabiiyat, riyaziyat, tababet gibi müsbet ilimler tahsil edecekse Musile-i Süleymaniye'ye; Arap edebiyatı, fıkıh, kelâm gibi Şer'î ilimler öğrenecekse Musile-i Sahn'a devam ederdi.

Osmanlı geleneğinde ilme fevkaledede önem verilir. Önde gelen zevatın himayesinde büyük vakıflar kurulurdu. Yalnız İstanbul'da 178 medrese vardı.

3 Fatih döneminde yayınlandığı ileri sürülen “Kanun-u Talebe-i Ulûm” adlı nizamnâme tartışmalara sebep olmuştur. Yaltkaya nizamnamenin İstanbul Üniversitesi kütüphanesi Halis Efendi bölümü siyaset kısmında 206 numarada olduğunu yazmış (M. Şerefettin, Yaltkaya, “Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler”, Tanzimat I, MEB Basımevi, İstanbul 1999, s. 464) ancak bu numarada böyle bir eser bulunamamıştır. Osmanlı Kanunnamelerinin yayınlayan Akgündüz, adı geçen nizamnamenin “Kanunnâme-i Ehl-i İlim” adıyla Ebu's-Suud Efendi döneminde hazırlandığını ileri sürmüştür. (Ahmed Akgündüz, Kanunî Sultan Süleyman Devri Kanunnâmeleri, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1992. s. 661).

Bunlara ait 2300 oda, 63 derslane, 17 kütüphane kurulmuştu. »⁴

Medreselerde Fıkıh'tan başka Kur'an, Hadis, Tefsir, Kelam, Ferâiz gibi temel İslamî bilimlerin yanında Nahiv, Sarf, Lûgat, Maânî, Badi, Beyan, gibi dil bilimleri ve Hesap, Hendese, Mantık, Hikmet, Tıp, Heyet, Felsefe, Tarih ve Coğrafya gibi aklî ilimlere ait olan dersler okutulmaktaydı.

Fatih medreselerine paralel olarak Süleymaniye medreseleri ile müspet ilimlere verilen önem iyice artmış bu özellikleri XVI. yüzyılda da korunmuştur.⁵

Osmanlı medreselerinin Davud-ı Kayserî gibi tasavvuf ile aklî ve dinî ilimleri şahsında toplamış bir müderris ile başlaması, Kadızâde-i Rumî gibi aklî ilimlerde, Hacı Paşa gibi tıpta ve Molla Fenârî gibi dinî ilimlerde zirve olmuş öğrenciler yetiştirmesi eğitim sisteminin din ve fen ilimleri arasında mükemmel bir denge gözettiğini göstermekteydi.⁶

b) Medreselerde Gerilemenin Başlaması.

İslam dünyasında XVI. asrın ikinci yarısından itibaren düşünceye dayalı aklî ilimlere karşı bir soğukluk ortaya çıkmış, müspet ilimler naklî ilimlerin arkasına atılır hale gelmişti.

Hicrî 1000 yılından sonra (M. 1592) Müslüman bilginlerin bilgileri, dinî bilgilerle ve edebî sanatlarla sınırlıydı. Vezirlerin ve devlet ileri gelenlerinin çoğu cahil kişiler olduğundan, devlet yönetimi gücünü yitirmeye başladı.⁷ İlim, din telifinin başarılı bir sonuca ulaştırılamaması kuruluş dönemlerindeki hızlı gelişme yerini önce duraklamaya daha sonra da gerilemeye bıraktı.

Bütün kurumlarını ordunun ihtiyacına göre şekillendiren anlayış, bu yüzyılda ilk defa karşılaştığı askeri yenilgilerin sebebini keşfetmekte bir hayli tereddüt geçirecekti. Yayıgın olarak dile getirilen dinden uzaklaşıldığı iddiası, medrese derslerindeki daralmanın sebeplerinden biri olmalıydı.

4 M. Zeki Pakalın, Tarih Deyimleri Ve Terimleri, MEB 1986, s.436

5 Mustafa, Şanal; "Osmanlı Devleti'nde Medreselere Ders Programları, Öğretim Metodu, Ölçme Ve Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma Bakımından Genel Bir Bakış"; Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2003/1 nr. 14, s.150-151.

6 İlyas, Çelebi, "Osmanlı Medreselerinin Kuruluşu, Yükselişi ve Çöküş Nedenleri," Osmanlı, C. V, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 173

7Mustafa Nuri Paşa, Netayicü'l Vukuat, c. II, TTK, 1992, s 145

c) İlimlerin Tasnifi ve Öğretim Metoduna Etkisi

İslam dünyasında aklı ilimlerin gerilemesinde ve kısmî ölçüde ders programlarından çıkarılmasında yapılan tasniflerin etkili olduğu ileri sürülmüştür. Daha İmam Gazali'den (öl.1111) itibaren ilimler dinî ve dinî olmayan ilimler olarak ikiye ayırmış, Matematik, Mantık, Kelam ve Tabiiyat'tan oluşan bilimler Felsefî bilimler grubuna dahil edilmiştir.⁸

Bilimlerin sınıflandırılması anlayışı keskinleşerek devam etmiş, dîni ilimler de alet ilimleri ve âli ilimler olarak ikiye ayrılmıştır. Sarf, nahiv, lûgat, mantık, belâgat, v.s. birinci gruba; Kur'ân, hadis, fıkıh ve bunlarla ilgili diğer bilimler de ikinci gruba konulmuştur. Zaman alet ilimlerinin lehine işleyecek, son dönemde Tefsir, Hadis ve Kelam gibi âli ilimler de ders programlarından çıkarılacaktır.⁹

Medreselerdeki öğretim metodu, zamanla müşahede, tecrübe, tetkik ve tenkide yer vermeyen, sadece ayetlerin, hadislerin veya diğer metinlerin düz bir mantıkla şerh ve tefsirine inhisar eden bir metot halini almıştır. Mânâdan ziyade lafza kıymet veren, yazı öğretimine yer vermeyen skolastik bir nitelik halini kazanmıştır. Müderrisler, felsefî ve kelimî meselelere çözüm bulmak ve tartışmak yerine, bu konuları eski bilgilerle geçiştirmeyi tercih etmişlerdir. Böylece medreselerde amaç; düşünen, araştıran ve sorgulayan insan yetiştirmek olmaktan çıkmış, sadece mevcut bilgilerle yetinen, sorgulamayan hazırla yetinen insan modeli yetiştirmek şekline dönüşmüştür.¹⁰

Bilimlerin sınıflandırılmasına rağmen, bilimlerde ihtisaslaşma kimsenin hatırına gelmemiştir. "Her bir müderrisin tek başına bütün fenleri tedris etmesi nasılsa kaide ittihaz edilerek ihtisasa riayet edilmediğinden ilmî gelişme sağlanamamıştır."¹¹ Önemli bir medreseye giren talebe bütün dersleri aynı hocadan okur ve ondan icazet alırdı. Bu durum yeni gelişen ilimlerden talebeleri habersiz bırakmaktaydı.

Osmanlı Medreselerinde ve daha doğrusu Türk diyarında bütün öğretimin ve eğitimin Arapça olması ilmin inkişafına engel olan sebeplerden ve belki en

8 Şanal, s.149-168

9 Mustafa Ergün, "Medreselerde Okutulan Dersler Ve Ders Kitapları", Anadolu Dil-Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi, A.K.Ü. Afyon 1996, s.2

10 Zeki Salih Zengin, II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin İslahı ve Din Eğitimi, Erciyes Üniv. Sos. Bil. Enst, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 1993, s.72.

11 Şevketî Efendi, Medaris-i İslamiye Islahat Programı, Hürriyet Mat. İstanbul 1328, (zkr. Pakalın, c II, s. 428)

önemlilerinden biriydi. Talebeler son dönemde azından 15 yılını alet ilimlerinin öğrenilmesine ayırmak zorundaydı.

Daha 1876 yılında 15 müderris tarafından hazırlanan bir raporda öğrencilerin şerh ve haşiyelerle gereksiz yere uğraşarak medresede boş yere vakit geçirdikleri dile getirilmişti.¹² Halkın yaygın bir şekilde anadilinde okutulması asgari düzeyde bilgileri kolaylıkla elde etmesi gerekirdi. Arapça öğrenmek ayrı bir konuydu. Zamanla Arapça öğrenmek zorlaşacak halk bütünüyle cahil kalacaktı.

d) Akıl İlimlerin Ders Programlarından Çıkarılması

Fatih zamanında "kânün üzre şugl oluna" diye okutulması yasalaştırılan bazı kitaplar "Şerh-i Mevâkîf", "Haşiyeye-i Tecrîd", "bu dersler felsefiyattır" denilerek Sahn-ı Seman programlarından çıkarıldı. Daha sonraları ulema arasında yeni fenler hakkında garip itikatlar peyda oldu. Bu haller medreselerin sönmesine sebep olacaktı.¹³

Bu anlayış giderek güçlenmiş, 1767'de Ali Paşa'nın kitaplarına el konulduğu zaman kolleksiyonda bulunan Felsefe, Astronomi ve Tarih üstüne yazılmış eserlerin kütüphanelere konulmaması için Şeyhülislâm tarafından bir fetva çıkarılmıştı.¹⁴

Son olarak 1869'da Şeyhülislam tarafından hazırlatılan bir rapor ile medreselerde okutulmakta olan dersler arasından, Matematik ve Fen Bilimlerinin yanı sıra Tefsir ve Hadis dersleri de kaldırılmıştır.¹⁵

e) Toplumsal-tarihî Gelişmelerin Etkisi

Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Safevi İran'ın ölümcül silâhı Şiî'lik de (Kızılbaş hareketi) ve Avrupa devletleri karşısında alınan ilk yenilgiler, Osmanlı'nın ilk parlak günlerine geri dönme özlemini doğurmuş, bu eğilim bir derece dünyayı anlamaktan uzak vaizler ve şeyhler tarafından yeniliklere karşı çıkma tarzında kendini göstermiştir.

Kur'an ve sünnetin dışında olmamakla birlikte, İslâm toplumunun

12 Zengin, s.72.

13 Mustafa Nuri Paşa, s. 145

14 Halil İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600), (Çev. Ruşen Sezer) Yapı Kredi Yay. İstanbul 2003 s. 187-193

15 Şanal, s.149-168

II. Abdülhamid'in Hazırlattığı Bir Lahiyanın Tahlili

benimsemiş olduğu inanç ve adetleri "bid'at" sayarak reddeden anlayışı temsil eden Muhammed Birgivi'nin (1522–1573) takipçileri sayılan Kadızadeler grubu (Kadıızâde, öl. 1635) uzun süre saray üzerinde etkili olmuştur.¹⁶

Muhammed Birgivi'nin Tarih ve Felsefe okumadığı için örf ve âdetlerin toplumsal rolünü anlamadığını ileri süren Kâtip Çelebi ve İbnü'l-Arabî gibi bazı alimler, mutasavvıfları savunmuş, toplumdaki bozulmanın II. Mehmet zamanında olduğu gibi, dini bilimlerin yanında aklî ilimlerin okutulması ile önlenebileceği ileri sürülmüş ancak bunların resmî çevrelere bir etkisi olmamıştır.¹⁷

Medreselerin bozulmasındaki en önemli sebep hiç şüphesiz fütuhât döneminin sona ermesiyle boşta kalan genç nüfusun istihdam edilememesidir. İşsiz kalan gençler, büyük ölçüde vakıfların yatacak yer ve yemek sağlama imkanlarından yaralanmak için medrese, imaret ve tekkelerde toplanmışlardır.

Medreselerin gelirleri bu kadar insanı doyurmaya yetmeyeceği gibi bunları okutacak, eğitim kadrosu da mevcut değildi. Bu sebeple eğitim tamamen bozulmuş, talebeler zamanla gruplar halinde celali isyanlarına katılmış, büyük bir sosyal problem ortaya çıkmıştır. Önce Rumeli'de başlayan medrese öğrencilerinin isyanları, kısa zamanda Anadolu'ya da yayılmıştır.

Medreselere paralel olarak bozulan Kadılık sistemi Osmanlı yönetiminin temel esaslarını sarsacak bir etki yaratmıştır. Şu ifadeler başlı başına bütün XVII. yy için geçerlidir. "Ehl-i Örf denilen idareciler ve askerler, ehl-i şariat denilen kadılar ve halkın bozguncu takımı olan başıboş leventler, Anadolu'yu soyup soğana çevirmek, halka zulmetmek, mal ve can emniyetini hiçe indirmekte köşe kapmaca oynuyorlardı."¹⁸

f) Atama Sisteminin Bozulması

Osmanlılarda ilk ilmi imtiyaz Molla Fenâri, Şemseddin Muhammed b. Hamza (834/1431)'nın ailesine verilmiştir. Molla Fenari ailesinden bir fert müderrisliğe başladığı zaman günlük akçesi daha yüksek olan bir medresede göreve başlardı.

16 IV. Murad, bunların etkisi ile tütün ve kahveyi yasaklamış , bu bahane ile şehri zorbalardan temizlemişti. 1656'da, İstanbul'da bütün tekkeleri ve bidat saydıkları minareleri yıkıp dinî sapkının kökünü kesmek için harekete geçtiklerinde Köprülü Mehmet Paşa (ö. 1661) tarafından önde gelen isimleri Kıbrıs'a sürüldü.

17 İnalçık, s. 193

18 Mustafa Akdağ, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, Bilgi yay. 1975, s. 115

Benzer keyfi uygulamanın Kanunî zamanında da önemli örnekleri vardı. Söz gelimi Abdulkaki Mahmud (1526-1600), Baki mahlası ile tanınan ünlü şair, danışmend olduktan az sonra 25 akçe günlükle müderris olarak tayin edilmesi için Kanuni ferman vermiş. Rumeli Kazaskeri Hamid Efendi'nin kanuna aykırılığını ileri sürmesine rağmen Kanuni'nin ısrar etmesi üzerine otuz akçeli, Silivri'de Piri Mehmed Paşa Medresesine tayin edilmiştir.

Medreseye en büyük darbe Şeyhülislâm Fezzullah Efendi tarafından ihdas olunan Zadeğânlık (asalet, asillik) sınıfı ile vurulmuştur. Bu sınıfın icadı ile artık ilmî rütbelere babadan oğula geçer hale gelecek, talebeler arasında ilim yarışı sona erecektir.

Fezzullah Efendi, âlim bir zat olmasına rağmen Oğlu Mustafa Efendiyi iki senede medreseden mezun ettirerek Selanik Kadılığı, ardından Anadolu Kazaskerliğine tayin etmişti. Oysa kanunnameye göre beş yıldan önce mezun olamazdı. Üçüncü oğluna daha on sekiz yaşında iken Bursa Kadılığını verdi. En küçük oğlu İbrahim'i de on yaşında Rumeli payesiyle Yenişehir Kadısı tayin etti.

Kimi vezirler ve devlet ileri gelenleri, davranışlarında acizlik gördükleri çocuklarını ilmiye yoluna sokar, müderrislik beratı alırlardı. Böylece ilmiye sınıfında alın teri ile yükselmiş gerçek ülema yanında bir de mehadim (büyüklerin oğulları) sınıfı oluştu. Kendi hakkı ile yüksek derece elde edenler bu sırada iyice yaşlanmış olduğundan, Kadıaskerlik ekseriyetle mahdumlar sınıfından yetişenlere kalırdı.¹⁹

Hocazadelere, bülûğ çağına geldiğinde "Dâhil elli" derecesinde müderrislikler, Müftüzadelere "Hariç" müderrislikleri, Kadıasker oğullarına "ibtidai kırklı", İstanbul kadılarının oğullarına da "yirmibeşli", "otuzlu" medreseler verilmesi âdet olmuştu. Bu uygulama şu şekilde kanunlaştı:

- a) Padişah hocalarının oğulları on dört ve on bir yaşına basınca ilk anda elli akçeli Dahil müderrisi
- b) Şeyhülislam oğlu ise aynı yaşta elli akçeli Hariç müderrisi,
- c) Kazasker oğulları, ilk anda kırk akçeli medrese müderrisi
- d) Taht yani Eyalet Kadılarının oğulları ise yirmi beşli ve otuzlu medreselere hiç sıra beklemeden küçük yaşta müderris olurlardı.²⁰

19Mustafa Nuri Paşa, s.145

20 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı, s.40

B) Medreselerin İslah Edilmesi Çabaları

Medreselerin ıslah edilmesi öteden beri sultanların ve medreseden yetişme alimlerin ilgilene geldiği bir konuydu.

Sultan III. Murad, sık sık medrese ıslahatı ile ilgilenmiş, müteaddit fermanlar ve kanunnameler çıkarmıştı.

Bu fermanlarda Sultan, daha çok eğitim süresinin tamamlanması, talebenin ve müderrislerin derse devamının sağlanması, okuna gelen kitapların eksiksiz okutulması, iyice öğrenmeden talebenin eline icazet verilmemesi üzerinde durmaktaydı.²¹

Toplumda adalet dağıtan kurumun bozulması büyük zararlara yol açmaktaydı. Koçi Bey meşhur risalesinde “talebeler az zamanda müderris ve kadı olunca, ilim sahası cahillerle doldu ve iyi ile kötü belirsiz oldu. Çoğu kez zulüm ve haksızlık ettiler” diyerek daha 1640 yıllarda ıslahat ihtiyacını gündeme getirmişti.²² Zaman zaman yayınlanan adalet-namelerde kendilerinden en çok şikayet edilen kimselerin başında kadılar gelmekteydi.²³

Medreselerle ilgili tartışmalar sürerken Ruslar karşısında ard arda yenilgiler alan II. Mahmud, Osmanlı devlet teşkilatını tamamen değiştirme kararı aldı. Yeniçeri Ocağını imha edip etkili muhalefetten kurtulduktan sonra, Avrupa'ya öğrenci göndermiş, Batı örneğinde sivil okullar açmış, nüfus sayımı yaptırmış, halkın yaşayışını ve kılık kıyafetini değiştirmek için zor kullanmaktan kaçınmamıştı.

Eğitim, medreselerin kontrolünden çıkarılacaktı. Her ne kadar “ilköğretimi mecburî” hale getiren ferman İstanbul sınırları dışına çıkmadıysa da ilk adım atılmıştı. Devlete sivil memur yetiştirmek için Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mektebi Ulûm-u Edebiyye adı ile orta okul düzeyinde iki Rüşdiye açmış bunların idaresi için “Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti” ni kurmuştu. 1838²⁴

Özellikle Tanzimat döneminde hukuk ve eğitim alanlarında yapılan yenilikler çerçevesinde batı tarzında modern mektepler açılmış, medreseler uzun bir süre yüz üstü bırakılmıştır. Bu uygulama mektep-medrese kavgasını doğuracak, dini hayat derinden etkilenecektir.

21 Hüseyin Atay, “Medreselerin İslahatı”, A. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi. 1982 nr.25. s. 2

22 Atay, s. 7

23 (bkz. Halil, İnalçık, Adaletnameler, TTK, Ankara, 1967)

24 Ergün, s. 149-168

a) Sultan Abdülhamid Döneminde Medreseler

Sultan Abdülhamid'in saltanat yılları batı tarzı eğitim sisteminin bütün imparatorluk sathına yayıldığı bir dönemdi. Yeniçeri ocağının kaldırılması İstanbul paşalarına entrika çevirme yollarını kapatmıştı. Yeni bir siyaset aleti arayan paşalar, uzun süredir kendi hallerine terk edilmiş bir halde yaşayan medrese talebelerini keşfettiler. Sultan Aziz darbesini planlayan çete, medrese talebelerini sokağa dökmeyi başardı. Medrese talebeleri darbe heyecanına önemli katkılar sağladılar.²⁵

Sultan Abdülhamid, idaresini sağlamlaştırdıktan sonra imparatorluk sınırları içerisinde büyük bir okullaşma hamlesi başlatmış, ancak medreseleri gözden çıkarmıştı. Bu tavrında softaların darbecilere verdiği desteğin etkisi vardı. Medrese öğrencileri 1892 yılından sonra hiçbir sınava alınmamış, bu durum medrese öğretiminin seviyesini olabildiğince düşürmüştü.²⁶

b) Islahat Layihaları

Sultan Abdülhamid'in klasik İslam üleması ve medreselere karşı mesafeli durmasına rağmen kendisine medreselerin ıslahı ile ilgili çok sayıda layiha verilmiştir. Bunlara kısaca göz atılması, sorunların anlaşılması ve beklentiler konusunda önemli ip uçları verecektir.

Bunlardan biri 1897 (1314) yılında medrese ile ilgili bir kitapçık neşreden Şeyh Aliefendizade Muhyiddin'e aittir. Muhyiddin, açık bir şekilde idareyi suçlamaktadır.

“Son dönem padişahları medresenin ıslahına bakmamışlar ve teşvik görmeyen ulema her yerde gerilemeye yüz tutmuştur, Devlet adamları yeni fenlerin medresede okutulmasını engellemektedir

Devlet adamlarının medreseye karşı olmalarının sebebi, dinsizliğin, ahlaksızlığın ve keyfi idarenin kolayca yapılmasıdır. Eğer ulema, yeni fenleri de okuyacak olsa bir eline fenni diğer eline dini alarak birer dahi olacaklar, dinsizlere meydan kalmayacak, her türlü yeni icatları şeriata uydurarak insan ahlâkını muhafaza edecekler, Devlet adamları bunu bildikleri için medreselerin

25Mahmut Celaleddin Paşa, Mirat-ı Hakikat, Orhaniye Matbaası, Dersaadet 1326, c.1, s. 100-126; Ramazan Balcı, Sultan Abdülaziz, Nesil 2006, s. 47-50

26 Şanal, s.149-168

II. Abdülhamid'in Hazırlattığı Bir Lahiyanın Tahlili

yenileşmesini istememektedirler.

Ulema müstebid hükümetlerin yalancılığından, mavnalara doldurularak İstanbul'dan çıkarılma tehditlerinden, softalara hakaret edilmesinden, devlet adamlarının başı sarıklı olanı mutaassıbtır deyip küçük görmelerinden bıkmışlar ve mevcut idareyi yalan kaynağı ve din haini görmektedirler”

Şeyh Muhyiddin'in ilginç bir anekdot aktarır. Namık Kemal Bey'in valiliğinde “valilerden Memalik-i Osmaniyede maarifin ilerlemesi neye bağlıdır” diye sorulur.

Kemal Bey "Hükümet arzu ederse medaris-i ilmiyenin ıslahı ile birden bire ilerleme meydana gelir" şeklinde bir cevap verir. Yanında bulunan bir zat, “canım Kemal Bey! erkandan senin dinsizliğe meyyal olduğunu iştirdim. Sen ise hocaların medreselerini ıslah etmekten başka bir suretle bizde maarifin (tamim) yayılması kabil olamaz diyorsun, bu nasıl şey?” deyince, “Bak sana söyleyeyim, beni halka karşı dinsiz diye ilan eden mevcut idarenin hainleridir ki, malik olduğum hürriyet fikrine karşı ahaliyi kendimden soğutmak istiyorlar” karşılığını vermiş.

Buhar, telgraf, elektrik, balon, matbaa makineleri, fotoğraf gibi yeni icadların faydalarını sayan şeyh, yeni bilimlerin medreseler de okutulması talebini dile getirmiştir.²⁷

Bu makalede esas olarak üzerinde durulacak olan layiha, Hüsrevbeyzade Celalettin'nin²⁸ Padişahın emriyle hazırladığı layihadır. (bkz. Ek 1).

Layiha konuyu etraflı bir şekilde ele almış, medrese problemini tarihî, sosyal ve malî açıdan incelemiş ve bir takım çözüm önerileri dile getirmiştir.

Celaleddin Bey, bizzat Padişah'ın kedisinden bir layiha hazırlamasını istediğini “geçenlerde talebe-i ulumun ıslah-ı hali hazırlarından bahis bir layiha kaleme almamı emir buyurdunuz” şeklinde belirtir.

Celaleddin Bey, bu konuda daha önce çok sayıda layiha hazırlanmış olduğunu bilmektedir. Buna rağmen kendisinden bir layiha istenilmesi ileri süreceği tekliflerin dikkate alınacağı beklentisini doğurmuştur.

27BOA. Y. EE.71 /89

28 BOA. Y. PRK. AZJ 25/71, layihayı hazırlayan Sabık Miralay Hüsrevbeyzade Celaleddin hakkında bakılabilen kaynaklarda bir bilgiye rastlanmamıştır. Layiha herhangi bir tarih taşımamaktadır. Tahmini olarak 1310/1893 tarihi verilmiştir. Layihada geçen evkaf-ı münderisenin Marif Nezareti'nden geri alınması talebi dikkate alındığında yapılan tarihlemenin doğru olduğu anlaşılır. (Evkâf-ı Münderise Talimatı 1299/1882, Nazif Öztürk, “XIX. Asır Osmanlı Yönetiminde Yaşanan Batılılaşma Hareketlerinin Vakıflar Üzerindeki Etkileri”, İslâmî Araştırmalar, c VIII, nr 1, 1995)

Aynı zamanda hazırladığı layihanın uygulanması için görevlendirilme ihtimalini de dikkate alan Celaleddin Bey, üzerine aldığı yükün ağırlığından ve marnevî mesuliyetinden korktuğu için bir ara bu görevi iade etmek isterse de “niyet-i hâlisâ erbabının yardımcısı Allah’tır ve madem ki her emr-i hayrın mahzar-ı tervici Hüda olacaktır” bu durumda ümitsiz olmaya lüzum yoktur diyerek çalışmalarına devam eder.

Celaleddin Bey layihayı hazırlamadan önce “her hususta vukuf-ı kâmilî olanlara birer suretle müracaat ve lisan-ı münasiple ifade-i hal ve mübahase ederek her birinden birer gûne istifadede bulundum!” demek suretiyle çok sayıda ihtisas erbabı ile görüştüğünü belirtir. Bu yönüyle layiha dönemin genel kanılarını ifade etmiş olmaktadır

Layiha’nın giriş kısmında Medreselerin ihya edilmesinin lüzumundan bahsederken padişah üzerinde tesirli olacağını düşündüğü konulara öncelik vermiştir:

Osmanlı sultanları aynı zamanda birer halifedir. Halifelik makamının layık olduğu hürmet, ve itaatın maddî ve manevî sebeplerini “her hamiyetli Müslüman ve Osmanlı”nın bilmesi gerekir. Medenî ve gelişmiş milletler sırasında bulunan Fransız, Alman ve İngilizlerde -payitaht sekencesi ayrı tutulmak şartıyla- halkın ancak yüzde on sekiz, yirmi kadarı okuyup, yazma bilmektedir. Bu oran Osmanlı nüfusu için yüzde üç seviyesinde ancak vardır.

Cehaletin bu kadar yaygın olduğu bir milletin efradından “padişahlığın büyüklüğünü, hilâfetin kutsiyetini takdir etme meziyetini beklemek” mümkün değildir.

Buna rağmen halkın ekserisinde padişaha ve Hilafet makamına karşı görülen itaat ve sevgi “şuhur-ı selâse münasebetiyle Anadolu ve Rumeli’nin kâffe-i cihâtına yapılan ve her vardıkları yerde efkâr-ı millete icray-ı va’z ve nesayihî akdem vezâif bilen talebe-i ulumun eser-i himmetleridir.”

Aynı şekilde askerlerde görülen “kemâl-i edep ve inkıyat ve itaat” talebe-i ulumun husule getirdikleri yüce hislerin meyveleridir.

“Ahalî-i İslamiye’de fikr-i cihadi, hüsn-ı ahlâkî muhafaza, hubb-ı vatan hiss-i celîlini idame” ettirenler de medrese talebeleridir.

Avrupa’da dinsizliğin intişar etme sebeplerinden biri halka vaaz ve nasihatın kiliselerde belirli günlere hasredilmesidir. Bu yüzden dini nasihat almayan batı toplumu dinsizliğe kapılmıştır. Avrupa gazeteleri ahıksızlığın ve sefehâtin her türlü ile dolu görünmektedir.

Cihanın her tarafını itikatsızlık ve dinsizlik belası istila etmiş iken yalnız

II. Abdülhamid'in Hazırlattığı Bir Lahiyanın Tahlili

İslam topraklarının bu müthiş afattan korunması, ve bir “Türk gibi iffetli” bir “Türk kadar itikad sahibi” bir “Müslüman gibi müstakim” sözlerinin Avrupa dinsizlerince bile kabul edilmesi hoca ve talebelerin sürekli vaaz ve nasihatlerinin eseridir.

Bunu yaparken misyoner Cizvid papazları gibi ayda otuz kırk lira paraya sahip olmazlar. Yirmi beş sene tahsilden sonra yalnız yüz kuruş maaşla görev yaparlar. Çoğu zaman bu parada ellerine geçmez. Kitap parasını ve ekmek parasını aynı anda bulanlar “pek bahtiyar pek mesut” sayılırlar.

Halk tarafından açılan eski medreselerin kapıları üzerindeki “Daru'l-hendese” “Daru'n-nücum”, “Daru'l-hadis”, “Daru't-tıp” yazıları “millet-i İslamiye-i Osmaniye”nin yegane ilim merkezinin medreseler olduğunu gösterir. Tarihteki Osmanlı terakkiyatı ve zaferleri bu medreselerin eseridir.

Molla Gürani²⁹, Ebu's- Suud³⁰, Kara Halil³¹, Kara Rüstem³², Hocazade³³,

29 Ahmed Şemseddin Efendi, Mısır'da İbn-i Hacer Askalanî'nin talebesidir. Daha sonra Bursa'ya gelmiş, şehzadelik günlerinde Fatih'e hoca tayin edilmiştir. Kadıasker olan Molla Gürani, zaman zaman Fatih ile aykırı düşmüş ancak mesleğinden taviz vermemiştir. 862 tarihinde Şeyhülislam oldu. Vefatında cenazesinin kabrine kadar sürüklenecek götürülmesini vasiyet etmişti. Gayetü'l- Emanî fi Tefsir'il- Seb'al'l-Mesani, Kevser-i Cârî ala Riyaz'il- Buharî gibi eserleri vardır. (İlmiye Salnamesi Daru'l-Hilafetü'l-Aliye, Matbaa-i Amire 1334. s.335)

30 Hüsameddin Muhammed b. Mustafa Efendi'nin oğludur. 896'da doğdu. II. Beyazid döneminden itibaren çok sayıda medresede hocalık yaptı. 944'de Rumeli Kadıaskeri 952'de Şeyhülislam olmuştur. Kanuni döneminde 22 yıl, II. Selim döneminde 6 yıl bu makamda kalmış, siyasî işlere karışmamıştır. Osmanlı Kanunnameleri'ni, İslam hukukuna uydurmak için çalışmıştır. İrşadü'l- Akli's- Selim ilâ Mezaya'l -Kur'ani'l- Azimisimli tefsiri meşhurdur. 982'de vefat etmiştir. (İlmiye Salnamesi, s. 377)

31 Halil Efendi, Birgili Hasan b. Mehmed'in oğludur. Mekke İstanbul kadıliklarından sonra Ocak 1707'de Anadolu kazaskeri olmuş Rumeli Kadıaskerliği payesi ile Kasım 1708'de azledilmiştir. 28 Eylül 1711'de Kanlıca'da sahilhanesinde ölmüştür. Çok bilgili ve fazilet sahibi olan Kara Halil Efendi, Taşköprülü, Kara Ahmed, Kara Davud, Fenarî, Lârî, İsfehânî alimlerin eserlerine yazdığı haşiye ve şerhlerle tanınmıştır. Oğlu Said Efendi'de şeyhülislâm olmuştur. Mehmed Süreyya, Sicil-i Osmanî, c II, Tarih Vakfı 1996, s.290

32 Kara Rüstem, Karaman ulemâsındandır. Sonra Devlet-i Aliyye hizmetinde bulundu. Kazasker iken Hayreddin Paşa'ya, ganimetin beşte birinin alınması şer'i olduğunu ihtar ile aldırıştır. Sultan I. Murad Han devrinde vefat eyledi. Süreyya, c II, s. 377

33 Hocazâde, Mustafâ b. Yûsûf (v. 893/1487); Bursa'da doğdu, Hızır Beğ'den okudu, Hızır Beg ilmî bir müşkil karşısında Hocazâde'yi kasederek "akl-ı selîme soralım" derdi. Fâtih döneminde önce sultan hocası sonra da Kadıasker oldu. Fatih Sultan Mehmed, din ve felsefe arasındaki ilişki üzerine Gazali'yle İbni Rüşd arasındaki ünlü tartışmayı yeniden açarak dönemin iki büyük ilahiyatçısı olan Alâeddin Tûsi ile Bursalı Hocazâde'ye konu üzerinde birer risale yazmalarını önerdi. Dönemin uleması, Hocazâde'nin eserini üstün buldu" (İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu, s. 185) Şerhu Hidâyeti'l-Hikme, Şerhu't-Tavâlî, Hâşiye ale't-Tenkîh gibi eserleri vardır.

Molla Fenarî³⁴, İbni Kemal³⁵, Birgivi³⁶, Gelenbevi³⁷ gibi medrese alimlerinin eserleri dünya kütüphanelerini süslemekte, bunların keşifleri olan Logaritma gibi ilimler Avrupa'da hala okutulmaktadır. Siyasî ve diplomatik meselelerin bu alimlerin koyduğu ilkelere göre çözüme bağlandığı Feridun Bey'in³⁸ Münşaat'ına aldığı vesikalardan anlaşılmaktadır.

Osmanlı devletinin kuruluşunda ortaya konulan nizam iki üç yüz sene sonra bozulmaya yüz tuttuğu zaman devletin ileri gelenleri cihad ruhunun tekrar ihyası için medrese talebelerinden yararlanmıştı. Yaklaşık "üç yüz sene evvel millet-i İslamiye'ye cihadın muhassenatını, Osmanlı padişahlarının vekili peygamber bulduklarını" ve İslamiyet'in diğer emirlerini halka öğretme ve telkin için üç aylarda köy ve kasabalara talebelerin gönderilmesi kararı alınmıştır. Aynı zamanda talebeler bu sırada alacakları zekat ve sadakalarla eğitim masraflarını karşılayacaktır.

Celaleddin Bey, layihanın giriş kısmında Padişahın hassas noktalarını yakalamaya çalışır. Cihad ruhunun korunması, sultana itaat, dinsizliğin önlenmesi gibi konular padişahın duyarsız kalamayacağı konulardır.

34 Osmanlı şeyhülislamlarının birincisidir. (751) Şeyh Cemaleddin Aksarayî'nin talebesidir. Hac yolunda uğradığı Kahire'de Mısır alimlerinden yararlanmıştı. Bursa kadılığı ve Manastır müderrisliği yaptı. Halkın hukukunu korumak için aşırı gayret gösterirdi. II. Murad'ın teveccühünü kazandı. Son dönemlerinde a'ma oldu (834)'de vefat etti. Fusul-i Bedayi' Fatiha Tefsiri, Enmuzec-i Ulum, Feraiz-i Siraciye şerhi gibi eserleri vardır. İlmiye Salnamesi, s. 323

35 Kemal Paşazade Ahmed Şemseddin, Kanuni devri alimlerindedir. 922'de Kadıasker olmuştur. 932'de Şeyhülislam oldu. 940'da vefat etti. Dekâiku'l- hakaik, Heştbehişt tercümesi (İdris-i Bitlisi'den) İslah-ı Miftah, Muhtû'l- Lüğa ve Osmanlı Tarihi, Yusuf u Zeliha gibi eserleri vardır. İmiye Salnamesi, s. 347

36 Birgivi, Mehmed Efendi, Balıkesir'de bir müderrisin oğludur. Hoca Atâullah Efendi'nin Birgi'de yaptığı medresede hocalık yaptı, halka vaaz ederdi. Eylül 1572'de 55 yaşında taundan vefat etti. Çok bilgili ve sert bir insandı. Ömrünün sonunda İstanbul'a gelip Sokullu Mehmed Paşa'ya nasihat eylemişti. Ebussuud Efendi ile vakıflar konusunda ters düşmüş, alimler yaptığı tartışmalar hakkında kitaplar yazmıştır.

Kâfiye ve Maksud gibi eserlere şerhi ile Tadi-i Erkan-ı Salât ve Muhammediyye, gibi eserleri vardır.. Kendisinden sonra gelen Kadızade ekolünü derinden etkilemiştir. Süreyya, c. IV s.121

37 Gelenbevi İsmail Efendi, müderis iken Hendese ve Hikmet tahsil etmiş, Mantık üzerine eserler yazmıştır. 1789'da Yenişehir mollası iken Şeyhülislâm'ın bir takdirinden müteessir ve olarak 1791'de vefat etmiştir. Ulûm-ı ri'yâziyede mâhir olup bir Avrupalı mühendis, şarkda ri'yaziye kalmamış diye iddia edince bir gecede logaritma risalesini yazmıştır. Ömrü müddetince fakirlikten kurtulamamış, resmi alınırken eski kürkü çıkarılıp divan kürkü giydirilmekle "Elhamdülillah kendimi kürk içinde gördüm" demiştir. Süreyya, c. I, s. 372

38 Feridun Ahmed Paşa, Divan-ı Hümâyun katiplerinden iken Sokollu Mehmed Paşa'ya intisap etti. 1573'de nişancı olduktan sonra Semendire beyi yapıldı. Mart 1583'de öldü. Eyüp'de müstakil türbesi vardır. Nazm ve nesre muktedir, zarif bir insandı. Resmi yazışma örneklerini topladığı iki ciltlik Münşeatü's- Selatîn isimli eseri meşhurdur.

II. Abdülhamid'in Hazırlattığı Bir Lahiyanın Tahlili

Layihanın ikinci kısmı medrese talebeleri aleyhinde bulunan devlet memurlarına cevap vermek için ayrılmıştır. Bu kısım memurlar Osmanlı İslam devletinin gerçek menfaatini düşünmemektedir. Yada bunlardan bir kısmı hırs ve tama ile talebenin karışık halinden yararlanma hesabı yapmaktadırlar. “Hal-i hazırın fenalığından mütemadiyen istifade-i şahsiyyede bulunmak” fikriyle medreselerin ıslahı için henüz vaktin gelmediğini ima etmektedirler.

Celaleddin Bey'e göre medrese talebelerinde görülen itaatsizliğin üç sebebi vardır. Bunlar:

- a) Talebeliğe kabul edilmede bazı önemli şartlara riayet edilmemesi
- b) Eğitim tarzının uygun olmaması
- c) Mezun olanların belirli bir görev ve maaş ile geçimlerinin temin edilmemesi

Köylerden başına bir parça bez saran gençler medreselerde yığılmaktadır. Çoğunluğu henüz okuma yazma bilmemektedir. Bu durumun önlenmesi için Rüşdiye mezunu olmayanların medreselere kabul olunmaması genel bir prensip olmalıdır.

Köylüleri medreseler sevk eden sebep askerlikten kurtulma ümididir. Medreseler için Rüşdiyeler zorunlu hale getirilirse bu ümit onları rüşdiyelere teveccüh ettirecektir.

Celaleddin Bey eğitim tarzını eleştirirken de önemli tespitlerde bulunur: İşin aslında medreselerde dersler metin kitaplarından verilir daha sonra gerekli görülürse şerh ve haşiyelere müracaat edilirdi.

Zamanla bu güzel usul kaldırılmış, şerhler ve haşiyeler metin kitaplarının yerine geçmiştir. Söz gelimi kırk elli sahifeden ibaret olan “Kafîye”³⁹ kitabı iki üç ayda okunabilecek iken onun şerhi “Molla Camî”⁴⁰ metnin yerine geçmiş bunu Molla Camî'nin şerhleri olan Muharrem⁴¹, Isam⁴² ve Abdulğafur⁴³ gibi

39 el-Kafîye, İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) Arap nahvine dair muhtasarı. Arap gramerine dair kaleme alınmış Zemahşerî'nin el-Mufassal isimli eserinden hazırlanmıştır. el-Kâfiye günümüzde Arap nahvinin öğretiminde eski yöntemi takip eden öğretim kurumlarında önemini sürdürmektedir. Hulusi Kılıç, “Kafîye” İslam Ansiklopedisi, c. XXVII, TDV Yay. Ankara 2003, s. 153

40 Abdurrahman-i Câmî'nin el-Fevâidü'z-Ziyâ'iyye isimli eseri, Molla Câmî veya sadece Câmî adıyla anılır. Kitaba kırk altı kadar haşiyeye yazılmıştır.

41 Muharrem Efendi el-Bosnavî el- İstanbulî'nin Molla Camî'in eserine yazdığı haşiyeye kısaca Muharrem diye anılır.

42 Haşiyetü İsmâ 'ale'l-Câmî, İbrahim b. Muhammed 'İsâmuddin Arabşah el-İsferânî (ö. 943 H; 951/1544) tarafından yazılmıştır. Bu eser, el-Fevaidü'z-ziyaiyye'nin çok kısa ve muhtasar bir şerhi mahiyetindedir. Müellif bu haşiyenin birçok yerinde el-Cami'nin görüşlerini reddetmiş ve Abdulğafur el-Lari ile çelişen bilgiler sunmuştur. İclal Arslan, Abdurrahman El-Câmî Ve El-

haşiyeler takib etmiştir. Bir talebe üç aylık bir ders için hadsiz şerhler ve haşiyeler içinde senelerce yuvarlanmaktadır.

Talebenin fenlere dair okuduğu Kadimî⁴⁴ ve Şifa⁴⁵ gibi kitapların muhtevaları eski hikmetin yanlış ve yetersiz nazariyeleri ile doludur.

Talebenin dersleri tanzim edilmekle kazanılacak zaman içerisinde Arapça'dan ayrı olarak hesap, hendese, heyet ve hikmet-i tabiye okutulabileceği gibi hiç görmedikleri Coğrafya, Tabakatü'l-arz ve Tarih dersleri de ayrıca okutulabilecektir.

Ders kitaplarının zamanın gerisinde kaldığını ifade eden Celaleddin Bey, eski zamanda kalan “Dehriyyun, İbahiyyun” gibi düşünceleri reddeden kitapların hala okutulduğu, ancak Nasraniyyet'in neşri için çevirmedik dolap bırakmayan Cizvit papazlarına, Protestan misyonerlerine, Tabiyyun ve Maddiyyun feylesoflarına, Kızılbaşlar ve Bektaşilere karşı din savunacak bir esere yer verilmediği tespitinde bulunur.

Bu yüzden ilmiye, askeriye, mülkiye ve meşayihin önde gelen isimlerinden ders programlarını memleketin ihtiyacına göre düzenlemek için bir komisyon kurulmalıdır.

Celaleddin Bey'e göre örnek bir ders programı şöyle olmalıdır:

Rüşdiye mezunu olarak medreseye alınan talebeye:

Birinci sene: Sarf, Türkçe inşa, Kitabet Mükemmel hesap.

İkinci sene: Nahiv, Coğrafya, Kozmoğrafya.

Üçüncü sene: Nahiv, Edebiyat-ı İlmiye-i Âliye, Edebiyat-ı Âliye-i Osmaniye

Dördüncü sene: Mantık, Mükemmel Hikmet-i Tabiye, Tarih-i Umumi, Hendese, Fıkıh.

Fevâidü'z-Ziyâiyye Adlı Eseri, Dokuz Eylül Üniv. Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi 2008, s. 138

43 Abdülğafür el-Lârî'nin (ö. 912 H.) Haşiyesi. Abdurrahman el-Câmî'nin öğrencisidir. Tamamlamaya ömrü vefa etmemiştir. el-Lârî, nahivle ilgili önemli bilgileri burada toparlamıştır. Şark medreselerinde okuyan öğrencilerin, el-Kâfiye ve el-Fevaidü'z-Ziyâiyye'deki ibarelerin irabını çözmek için el-Lari'nin bu haşiyesinden faydalandıkları belirtilmektedir. Arslan, s. 138

44 Şerhu Hidâyeti'l- Hikme; İranlı Sünnî âlim, Kâdî Mîr'in (ö. 1504), Esîrüddin el-Ebherî'nin (ö. 663/1265) Hidâyeti'l-hikme isimli eserine yazdığı şerhin ismidir. Eser İran, Hint ve Osmanlı medreselerinde felsefe ve aklî bilimler konusunda ders kitabı olarak okutulmuştur. Üzerine pek çok haşiye yazılmıştır. Bekir Karlığa, “Kadî Mîr”, İslam Ansiklopedisi, C XXVIII. TDV Yayınları, Ankara 2003, s. 331

45 Kitabü'ş-Şifa, İbn-i Sina'nın (980/ 1037) Mantık, Matematik, Fizik ve İlahiyat konularında yazılmış on bir ciltlik hacimli bir eserdir

II. Abdülhamid'in Hazırlattığı Bir Lahiyanın Tahlili

Beşinci sene: Mantık, Meanî, Arapça tahrir ve tercüme, Kimya, Fıkıh.

Altıncı sene: Meanî, Usul-i Fıkıh, Usul-i Hadis, Mükemmel Tarih-i İslam.

Yedinci sene: Usul-i Fıkıh, Tefsir, Arapça tahrir ve tercüme, Kaide-i nahviye üzere tekellüm.

Sekizinci sene: İlm-i Kelam, Tefsir, Tarih-i Osmanî, Muhtasar Felsefe.

Dokuzuncu sene: İlm-i Kelam, Tefsir, Edebiyat-ı Arabiye, Tevrat ve İncil hülasaları, Tarih-i Neşr-i Nasraniyet.

Onuncu sene: Tefsir, Hikmeti İlahiye, Edebiyat-ı Âliye-i Arabiye.

Onbirinci sene: Hikmet-i İlahiye, Mezheb-i ehl-i sünnet ve'l-cemaate muhalif olanlarla münazara dersleri tedris olunmalıdır.

Bu program sayesinde talebe sadece Arapça öğrenmekle kalmayacak her nevi ilmi kendi kendine okuyup anlayacak seviyeye gelecektir.

Lahiyanın üçüncü kısmı medrese talebelerinin geçimlerini sağlama konusuna ayrılmıştır. Celaleddin Bey bu konuda üç ayrı kaynak gösterir:

Birincisi imaretlerin istifade olunacak bir hale ifrazı,

İkincisi varidat-ı vakfiye fazlasının talebelere tahsisi

Üçüncüsü evkaf-ı münderise⁴⁶ varidatının Marif Nezareti'nden alınıp talebelere tahsis edilmesi.

İmaretlerde yapılan yolsuzluklara dikkat çeken Celaleddin Bey'e göre imaret kaymakamı, mütevellî, câbî, katib-i vakıf, aşçıbaşı ve kömürçübaşı gibi görevliler bitip tükenme bilmeyen yolsuzluklar ile imaret mallarını zimmetlerine geçirmektedir. Onlar iyice doyduktan sonra talebeye ancak bir çift fodula ve bir miktar piriç çorbası verilmektedir. Talebeler üç aylarda⁴⁷ topladıkları pek az sadaka ve zahire ile geçinmeye mecburdur. Sadakalar çoğu zaman kitap parasını ancak karşılamaktadır.

Kitap alamayan talebelerin kitapları el yazısı ile çoğaltmaları için Salı

46 Vakıf gelirlerinin tahsis edildiği şahıs yada kurumların zamanla ortadan kalkması

47 Eskiden büyük kentlerdeki medrese talebeleri özellikle Ramazan ayında "cerre çıkma" adı verilen bir uygulama ile köylere kasabalara gider camilerde halka vaaz ederler, öğrendiklerini uygulama fırsatı bulurlardı. Bu hizmet karşılığında halkın talebelere yardım etmesi beklenirdi. Medrese öğrencilerinin taşraya yaptıkları bu seyahat sadece öğrencilere maddî katkı sağlamakla kalmıyor, aynı zamanda medrese öğrencilerinin imparatorluğun farklı bölgelerindeki değişik örf ve âdetleri, gelenek ve görenekleri, kültür ve sanatları tanımalarına imkân sağlıyor ve onların toplumla bütünleşmesini kolaylaştırıyordu (Ahmet Ulusoy, Kuruluşundan 17. Yüzyıla Kadar Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri, Selçuk Üniv. İlköğretim Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, s. 58)

günleri medreseler tatil edilmiştir.⁴⁸ Özellikle talebeler için kurulan imaretlerdeki yolsuzluklar önlenbilirse talebenin yemek problemi önemli ölçüde çözülmüş olacaktır.

Aynı şekilde vakıf varidatları kontrol edilmelidir. “Vakıf mütevellilerin hesapları incelendiğinde zimmetlerinde milyonlarca kuruş varidat-ı vakfiye fazlası” ortaya çıkacaktır. Bu paralar talebenin bütün ihtiyaçlarını karşılamak için yeterlidir. Bunun için bir komisyon kurmak kafidir.

Maarif Nezaretin’e tahsis edilen evkaf-ı mündesire varidatı talebeye tahsis edilmelidir. Zira nezaret bu gelirleri vakıf maksadına uygun alanlarda kullanmamaktadır.

Bu üç kalemin dışında vaktiyle “duâ-gûluk” vazifesi adıyla Evkaf Hazinesinden yüzbinlerce aciz insana bağlanan maaşlar, talebeye tahsis edilmelidir. Zira adı geçen maaş sahipleri artık yardıma muhtaç değildir. Bunlar gönüllü olarak bu haktan feragat edebilirler.

Layihanın dördüncü kısmı medrese mezunlarına verilecek görevlere ayrılmıştır.

Mezunlardan beklenen ilk görev müderris olmalarıdır. Ancak bunlara verilen yüz kuruş maaş, yıldan yıla gösterecekleri başarı oranında 500 krş’a kadar çıkarılmalıdır.

Nüvvap mekteplerine öğretmen yetiştiren okullara diplomalı medrese mezunları kabul edilmelidir.

Diploma alan medrese mezunları iki yıl kadar hukuk mektebine alınmalı, mezun olanlar “mehakim-i adliye azalığına” tayin edilmelidir.

Tabur ve alay imamaları ile alay müftüleri gelişi güzel bir halde ve sathi bir imtihanla seçilmektedir. Bu görev nail-i ruus olan müderrislere tahsis olunursa hizmetlerinden büyük istifadeler sağlanabilir.

Cuma hitabeti hizmetinde bulunanların tamamı az bir kıraatten başka bir şeye muktedir olmayan acizlerden oluşmaktadır. Ellerindeki matbu hutbeleri

48 Medresenin tatil günleri hakkında farklı kayıtlar vardır. İbşirli, medrese maddesinde, Yıldırım Bayezid

devri müderrislerinden Molla Fenârî'nin hafta tatili olan Salı ve Cuma günlerine, talebenin ders kitaplarını istinsah edebilmeleri için Pazartesi günün de eklediğini yazar. (Bkz. Mehmet İbşirli, “Medrese”, İslam Ansiklopedisi, c XXVIII, TDV Yay.

Ankara 2003. C. 28s. 331). Buna karşın Halaçoğlu, haftada üç gün tatil yapan müderrisler olduğu gibi iki gün, veya bir gün tatil yapan müderrislerin de bulunduğunu belirtir. (Yusuf Halaçoğlu, “Osmanlılarda İlim, Din ve Sosyal Müesseseler”, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, c. XII, TTK Yayınları, Konya 1994, s. 415)

II. Abdülhamid'in Hazırlattığı Bir Lahiyanın Tahlili

okumaktan acizdirler. Bu görev de müderrislere verilmelidir.

Kürsi şeyhliği hizmetinde bulunanlar, ellerindeki meclis nam vaaz kitabından başka bir şeye vakıf olmayan adamlardır. Cemaat-i Müslimine ve özellikle kadınlara ve çocuklara karşı ağızlarına her ne gelirse söylemek yolundaki fenalığın önü alınmak için bu önemli hizmet medrese mezunlarına verilmelidir.

Daru'l-Muallimin mezunu muallimler rüştiye mekteplerinin ihtiyaçlarını bile karşılayamamaktadır. Bu yüzden tahsili yarım kalmış gençler ve bazen hiç de mektep görmeyenler muallimlik hizmetlerine tayin edilmektedirler. Oysa küçük ve büyük mektep muallimlikleri için asıl layık olanlar müderrislerdir.

Bütünüyle başı boş bırakılan mahalle imamlıkları medrese ehline verilmelidir.

Tekke şeyhlikleri, hakaik-i tasavvufiye şöyle dursun okumaktan, yazmaktan mahrum ümmilerin elinde kalmıştır. “Osmanlı tarihinin şahadet edeceği veçhile meşayih-i selef, kamilen ulum-ı diniyeden ve şer’iyeden mezun ulemadan” olurdu. Buna bir de ulum-ı batına ve tasavvufiye eklenmekle kemale ererlerdi. Tekke şeyhlikleri bir usule bağlanmalı ve şeyhliklere müderrisler tayin edilmelidir. Böylece hem müderrisler için gayet geniş bir tarık-ı maişet açılmış ve hem de turuk-ı aliye ıslah edilmiş olur.

Taşra müftülükleri de bir nizam dairesinde ashab-ı ruusa verilmelidir.⁴⁹

c) Layihanın Değerlendirilmesi

Celaleddin Bey'in layihası genel olarak değerlendirildiğinde:

Medreselerin Osmanlı devletinin yükselme dönemindeki rollerine değinmesi, özellikle cihad ruhunun ve hilafet makamına bağlılığı canlı tutmanın önemine yaptığı vurgu önemli görülebilir. Ancak devletin siyasî şartları bu vurguya öncelik verecek durumda değildir. Ayrıca modern mekteplerin adı geçen konularda daha iddialı olması beklenen bir durumdur. Layihanın en orijinal yönü, vakıf idarelerinin ve dinî hizmet veren kurumların iç yüzlerine dair yaptığı tespitlerdir. Buradan hareketle dinî hizmet üreten kurumlardaki bozulmanın içtimaî hayatta yapacağı olumsuz etkiler üzerinde durulmalı, Sultan bu açıdan etkilenmeye çalışılmalıydı.

Eğitim hizmetlerini vakıf formülü ile finanse etme geleneğinin,

49 BOA. Y. PRK. AZJ 25/57

Osmanlı sisteminde köklü bir yeri vardı.⁵⁰ Vakıflara karşı yöneltilen tenkitleri, Sultan'ın kendi siyasetine yöneltilmiş eleştiriler olarak algılama ihtimali vardı. Ayrıca kabul edilmelidir ki vakıf idareleri gibi köklü kurumlarda ıslahat yapmak kısa sürede gerçekleştirilebilecek bir uygulama değildi. Layihada önerilen malî çözümlerin bu yüzden uygulanma şansları zayıftı. Evkaf-ı münderise gelirlerinin Maarif Nezareti'nden alınması, Sultan'ın çok önem verdiği yurt genelinde ibtidaî mektepler açılması çalışmalarını zora sokacak bir teklifti. Bu yüzden uygulama imkanı yoktu.

Layihada önerilen ders programının Maarif Nezareti'nce açılan modern mekteplerden etkilendiğini söylemek yanlış olmaz. Öteden beri fen bilimlerinin dinî ilimlerle birlikte okutulmasına yönelik güçlü bir talep vardı. Bu talebi karşılayan program günümüzde İmam Hatip Liselerinin programları ile benzerlik göstermektedir.

Bu eksikliklerine rağmen ele alınan layiha gerek eğitim tarihimiz, gerekse toplum bilimleri açısından önemli bir belge olma özelliğini korumaktadır.

C) II. Meşrutiyet Döneminde Medreseler

Sultan Abdülhamid, medreseler konusunda beklenen adımı atmamıştır. Bu iki layihayı başka örneklerle zenginleştirmek mümkündür. Ancak sultan bu konudaki görüşlerini değiştirmemiş, medreseler için herhangi bir iyileştirme çalışması başlatmamıştır. II. Meşrutiyet sonrası medreselerini ıslah çalışmaları sırasında mevcut medreseler hakkında düzenlenen “Ders Vekaleti ve Müderris Defteri” raporlarına göre mevcut 185 medreseden pek çoğu harap halde içine girilmeyecek derecede bulunmuştur.⁵¹

İttihatçılar eğitim konusunda önceliği medreselerin ihyasına verdiler. Bu konuda önemli ölçüde bir toplumsal talep vardı. Öncelikle medreseler tek bir elden idare edilecek ve fen bilimleri programa dahil edilecekti.

Bu amacı gerçekleştirmek için 26 Şubat 1910 yılında Medâris-i İlmiye Nizâm-nâmesi yayınlanmış ardından 1 Ekim 1914 yılında yayınlanan “İslah-ı Medâris Nizâm-nâmesi” ile bütün medreseler Darü'l-Hilafetü'l-Âliye Medresesi adı altında birleştirilmişti. Medreseler her birinin öğretim süresi dörder yıl olan Tâli Kısım-ı Evvel, Tâli Kısım-ı Sâni, Kısım-ı Âli olarak üç kısma ayrıldı.

50 Hasan Akgündüz, Teşkilat Ve İşleyiş Bakımından Osmanlı Medrese Sistemi, "Klasik Dönem", Türk Dünyası Araştırmaları, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, nr 80, s.94

51 Mübahat Kütükoğlu, “Ders Vekaleti ve Müderris Defteri”, İslam tetkikleri Enstitüsü Dergisi, c. VII, İÜEFY, İstanbul 1978, s.24-207

II. Abdülhamid'in Hazırlattığı Bir Lahiyanın Tahlili

Bu programı daha önceki programlardan ayıran en önemli özellik; Türk Dili, Tarih ve Coğrafya ile fen bilimlerinin öğretimine daha geniş yer verilmesi ve ilk defa olarak medreseye gayr-i müslim dilleri (Almanca, İngilizce, Fransızca, Rusça) ile Beden Eğitimi derslerinin konulmasıdır.⁵²

II. Meşrutiyet döneminde medreselerin ıslah edilmesi girişimlerinde ihtisaslaşma konusu üzerine ciddiyetle eğilinmiş ve bu amaçla müstakil medreseler kurulmuştur. Mesela 1854 yılında şer'îye mahkemelerine kadı ve naip yetiştirmek üzere kurulan Mekteb-i Nüvvab'ın ismi 1910 yılında Mekteb-i Kuzât olarak değiştirilmiş, programına şer'î hukukla ilgili derslerin yanı sıra modern hukukla ilgili dersler de konulmuştur. İslam dininin yayılmasını sağlayacak ve propagandasını yapabilecek vaizlerin yetiştirilmesi amacıyla 1912 yılında İstanbul'da dört yıl süreli eğitim veren Medresetü'l-Vaizîn açılmıştır. Bu medresede dinî bilimlerin yanı sıra sosyal bilimlerin öğretimine de yer verilmiştir. Yine 1913 yılında imam, hatip ve müezzin yetiştirmek amacıyla Medresetü'l-Eimme-ve'l-Hüteba adında yeni bir medrese daha açılmıştır. Daha sonra bu iki medrese "Medresetü'l-İrşad" adı altında birleştirilmiştir.

Medresetü'l-İrşad, Cumhuriyet döneminde Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile kurulan İmam ve Hatip okullarının başlangıcı sayılmaktadır. Bunların dışında, İslamî güzel sanatların en önemlilerinden olan "hat" ve "tezhîp" sanatlarının öğretimini sağlamak amacıyla 1915 yılında bir Medresetü'l Hattatîn açılmıştır.⁵³

Cihan harbinin acılı günleri bu çalışmaların etkisini göstermeye fırsat vermemiş, Milli Mücadele'den sonra Osmanlı kurumlarının tasfiye edildiği süreçte önce, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun birinci maddesinde geçen "Türkiye dâhilindeki bütün müessesât-ı ilmiye ve tedrisiye Maarif Vekâleti'ne merbuttur" ifadesi ile Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlanmış ve ardından Milli Eğitim Bakanı Vasıf Bey tarafından kapatılmıştır (13.03.1924)

Sonuç

Bu makalede ele alınan layiha dönemin sosyal yapısı ve dinî hizmetlerin durumu hakkında orijinal bilgiler vermektedir. Gerileme yada bozulma kavramının lokal olmadığı, kurumların birbirlerini derinden etkilediği görülmektedir.

52 Ergün, s.2

53 Pakalın, c. II, 438-442

Nitekim fetihlerin gerilemesi, medreseleri etkilemiş, medreselerin gerilemesi yargı sistemini ve dinî hizmetleri işlemez hale getirmiş, sosyal hayat bir çok yönden problemlili hale gelmiştir.

Medreselerin ıslahı meselesi, Osmanlı sisteminde görülen bozulmaları ele alınan çalışmaların hemen tamamında yer alır. Konuyu yenileşme döneminin problemleri arasında ele aldığımızda, devlet iradesinin bu meseleyi çözmek için istekli davranmadığı söylenebilir. Zira II. Mahmud'dan itibaren devlet sistemine batılı kurumların yerleştirilmesi için çalışılmış, bu kurumların personel ihtiyacını paralel şekilde modern mekteplerde yetiştirmek için tedbirler alınmıştır. Bu süreçte medreselere biçilen rol zaman içinde kendi kendini tasfiye etmek olacaktır.

Layiha medreseleri besleyen kaynakları yada hizmet alanlarını incelerken vakıf idareleri, imaretler, nüv vap mektepleri, tabur ve alay imamaları, alay müftüleri, Cuma hitabeti, kürsi şeyhliği, mahalle imamlıkları, tekke şeyhlikleri, taşra müftülükleri konularında ayrıntılı bilgiler verir. Bu bilgiler dini hizmetlerin büyük ölçüde ihmal edildiğini gösteren oldukça olumsuz değerlendirmeler içermektedir. Verilen ölçülerle Anadolu'nun ele alınması durumunda manzaranın daha da kötüleşeceği söylenebilir. Adı geçen problemlerin bir kısmı üzerindeki tartışmaların hala devam etmesi, layihanın önemini artırmaktadır.

Layihanın eğitim sistemine yönelik iki ayrı tespitinden söz etmek mümkündür. Bunların ilki fen bilimleri ile dinî ilimlerin birlikte okutulması, diğeri öğrenimin anadille yapılmamasının eğitim sistemindeki bozulmanın temel sebebi olduğudur. Zira Arapça öğrenmek medreselerde zamanla öğrencinin bütün vaktini almış, ilim öğrenme maksadı geri kalmıştır. Bu tarihi örnek üzerinden hareketle günümüzde yabancı dille eğitim veren kurumları benzer bir tehlikenin beklediğine işaret etmek yerinde olur.

Layihada misyonerlik çalışmalarına dikkat çekmekle birlikte programda Tevrat ve İncil hülasaları ile tarih-i neşr-i Nasraniyet'in ders olarak okutulmasının önerilmesi dikkat çekicidir. Günümüzde dahi böyle derslerin okutulmadığı düşünülürse, dönemi itibarıyla cesur bir önermedir.

Medreseler konusunda devletin resmî tutumunu değiştirmeyen II. Abdülhamid, sunulan layihaları dikkate aldığını gösteren bir icraat ortaya koymamıştır. Bu tutum batıdan etkilenen aydınların yanında klasik İslam alimlerini de muhalifler safına itmiştir.

KAYNAKÇA

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi:
BOA. Y. EE.71 /89
BOA. Y. PRK. AZJ 25/71
AKGÜNDÜZ, Ahmed, Kanunî Sultan Süleyman Devri Kanunnâmeleri, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1992
AKGÜNDÜZ, Hasan Teşkilat Ve İşleyiş Bakımından Osmanlı Medrese Sistemi, "Klasik Dönem", Türk Dünyası Araştırmaları, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, nr 80
ÇELİBİ, Ahmet, İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi, (Terc. Ali Yardım), Damla Yay., İstanbul 1983
Ahmet Ulusoy, Kuruluşundan 17. Yüzyıla Kadar Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri, Selçuk Üniv. İlköğretim Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2003.
KARLIĞA, Bekir, "Kadı Mîr", İslam Ansiklopedisi, C XXVIII. TDV Yayınları, Ankara 2003
İNALCIK, Halil , Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600), (Çev. Ruşen Sezer) Yapı Kredi Yay. İstanbul 2003
İNALCIK, Halil, Adaletnameler, TTK, Ankara 1967
KILIÇ, Hulusi, "Kafiye" İslam Ansiklopedisi, c. XXVII, TDV Yay. Ankara 2003
ATAY, Hüseyin, "Medreselerin Islahatı", A. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi. 1982 nr.25
ARSLAN, İclal, Abdurrahman El-Câmî Ve El-Fevâidü'z-Ziyâiyye Adlı Eseri, Dokuz Eylül Üniv. Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi 2008
İlmiye Salnamesi, Daru'l-Hilafetü'l-Aliye, Matbaa-i Amire 1334.
ÇELEBİ, İlyas, "Osmanlı Medreselerinin Kuruluşu, Yükselişi ve Çöküş Nedenleri," Osmanlı, C. V, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999
UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı, TTK Ankara 1988
YALTKAYA, M. Şerefettin, "Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler", Tanzimat I, MEB Basımevi, İstanbul 1999
PAKALIN, M. Zeki, Tarih Deyimleri Ve Terimleri, MEB 1986, s.436

- Mahmut Celaleddin Paşa, Mirat-ı Hakikat, Orhaniye Matbaası, Dersaadet 1326, c.1,
- HIZLI, Mefail, Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri, İz Yay., İstanbul 1998
- SÜREYYA, Mehmed, Sicil-i Osmanî, c II, Tarih Vakfı 1996
- İŞPİRLİ, Mehmet, “Medrese”, İslam Ansiklopedisi, C. 28, TDV Yayınları,
- AKDAĞ, Mustafa, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, Bilgi yay. 1975
- BİLGE, Mustafa, İlk Osmanlı Medreseleri, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1984,
- ERGÜN, Mustafa, “Medreselerde Okutulan Dersler Ve Ders Kitapları”, Anadolu Dil-Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi, A.K.Ü. Afyon 1996
- Mustafa Nuri Paşa, Netayicü’l Vukuat, c. II, TTK, 1992
- ŞANAL, Mustafa, “Osmanlı Devleti’nde Medreselere Ders Programları, Öğretim Metodu, Ölçme Ve Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma Bakımından Genel Bir Bakış”; Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2003/1 nr. 14,
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, “Ders Vekaleti ve Müderris Defteri”, İslam tetkikleri Enstitüsü Dergisi, c. VII, İÜEFY, İstanbul 1978
- ÖZTÜRK, Nazif, “XIX. Asır Osmanlı Yönetiminde Yaşanan Batılılaşma Hareketlerinin Vakıflar Üzerindeki Etkileri”, İslâmî Araştırmala, c VIII, nr 1, 1995
- BALCI, Ramazan, Sultan Abdülaziz, Nesil 2006
- Şevketî Efendi, Medaris-i İslamiye Islahat Programı, Hürriyet Mat. İstanbul 1328
- HALAÇOĞLU, Yusuf, “Osmanlılarda İlim, Din ve Sosyal Müesseseler”, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, c. XII, TTK Yayınları, Konya 1994
- ZENGİN, Zeki Salih, II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Islahı ve Din Eğitimi, Erciyes Üniv. Sos. Bil. Enst, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 1993

EK 1

Bismillahirrahmanirrahim

Mukaddime

Zat-ı ‘âlileri gibi sadakatın asar-ı fi‘liyesini her suretle ibraz ve izhar ve

II. Abdülhamid'in Hazırlattığı Bir Lahiyanın Tahlili

daima veliyyü'n-nimet-i a'zam şevket-penah efendimiz hazretlerine hıdmat-ı ubudiyet-kâranede bulunmak noktası üzerinde tedvir-i pergâr-ı efkâr eden bir zatın ni'met-i intisabına nail olup ta devlet ve millete nâfi surette ol nimetten istifadeye çalışmamak adeta o ni'met-i mühimmenin kadrini bilmemektir. Şu mülahaza üzerine çoktan beri ta'mîk-ı efkâr etmekte ve tayin-i cihet-i istifade-i ma'neviye için vuka'atın tehiyye edeceği fırsatlara müterakkip bulunmakta iken geçenlerde talebe-i 'ulumun ıslah-ı hali hazırlarından bahis bir layiha kaleme almamı emir buyurdunuz idi. Zaten taraf-ı aliyyelerinden bu babda 'atebe-i ulyaya bi'd-defaât maruzatta bulunulduğunu bildiğimden iş bu teşebbüs-i ahîrin dahi mutlaka bir maksad-ı hayra müstenid olacağını tabi gördüğümden hemen infaz-ı emr-i vâlâlarına müsâratı farizadan add ve aldığım fikr-i sahih vecihle re'sen ve muvazzahan bir layiha kaleme almağı tasavvur ve müsveddelerini de tanzim eyledim. Lakin bu tasavvuru tamamıyla fi'le çıkarmakla uğraşacak olursam ne kadar müşkül ve ağır bir vazifeyi tahammül etmiş olacağımı düşündüm. İktidarsızlığımı da göz önüne aldım. Adeta şu tasavvurdan ferağat edecek bir hale geldiğim zamanda barika gibi bir fikr dimağımı tenvir etti. Kendi kendime dedim ki madem ki niyet-i hâlisâ erbabının yardımcısı Allah'tır ve madem ki her emr-i hayrın mahzar-ı tervici Hüda olacağı azede-i kayd-ı güvahlıdır, me'yus olmakta ne ma'na var? Erbab-ı iktidardan bazı zevata müraca'ât ve bu babdaki efkar ve tasavvuratımı dermeyan ve hikâyet eyledim. Ma'kul şeyler olduğuna kani olursam ol zaman işe başlarım.

İşte bu karara imtisalen her hususta vukuf-ı kâmilî olanlara birer suretle müraca'ât ve lisan-ı münasiple ifadeyi hal ve mübahase ederek her birinden birer gûne istifadede bulundum. Nihayet birkaç günler çalıştıktan sonra meydana çıkan satırlar iş bu mukaddimenin takip eylediği layihayı teşkil etti. Bu layiha-yı mezkurede icrası müşkül hiçbir şeye tesadüf olunamayacağından takdimine mücaheret eylerim.

Birinci Kısım

Hükümdaran-ı zî-şan-ı Osmaniyye hazaratı sıfat-ı mükaddese-i hilafet-i 'uzmayı dahi haiz ve cami' bulduklarından o sıfat-ı mukaddeseye lâyıık olduğu derecede izhar-ı âsar-ı ihtiram ve irâe-i levazım-ı inkıyât ve ita'at edebilmek için evvel emirde padişahlık ve sıfat-ı mukaddese-i hilafet nedir? Bu iki meseleyi ehemmiyet-i maddî ve ma'nevîleriyle münasip surette bilmek her hamiyetli Müslüman ve Osmanlı için lazımdır. Millet-i muazzama-yı İslâmiyye'den sarf-ı nazar bu gün en mütemeddin ve müterakkî milletler

sırasında bulunan Fransızlarda, Almanlarda, İngilizlerde bile yalnız payitaht sekencesi istisna edildiği halde sair ahaliden ancak yüzde on sekiz, yirmi kadarı okuyup, yazmak bilerek mütebakisi bu ni'metten külliye mahrumdurlar. Memleketimizde ise nimet-i me'ârifden mütena'im olanlar daha açıkçası eline aldığı açık ibareli bir kitabı okuyup da me'âlini anlayanlar zannedilmez ki yüzde üç raddesinden ziyade olabilsinler. Şu halde bi-lâ tereddüt diyebiliriz ki bizde el-yevm me'ârifsizlik zail olamamıştır. Bir millet ki me'ârifden mahrum bulunur artık o millet efradından padişahlığın büyüklüğünü, hilâfetin kutsiyetini takdir etmek meziyetini beklenilememek lazım gelir değil mi? Halbuki kaziyyenin ber-'aks olduğu katıyen mütehakkıktır. Bu gün millet-i İslamiye'nin her ferdi nam-ı padişahiye o kadar ihtiram o kadar ita'at o kadar riâyet lüzumunu takdir etmiştir ki âdeta kâiden o nam-ı mukaddesin tezkârını şan-ı edebe muğayir görür. İşte efrad-ı millet üzerinde bir cehl hüküm-ferma olmakta iken ara yerde husule gelen şu irfan-ı mühim, şuhur-ı selâse münasebetiyle Anadolu ve Rumeli'nin kâffe-i cihâtına yapılan ve her vardıkları yerde efkâr-ı millete icray-ı va'z ve nesâyihî akdem vezâif bilen talebe-i ulumun eser-i himmetleridir.

Evet muhakkıkan diyebiliriz ki bugün asâkir-i nusret-me'ser-i cenâb-ı şehinşâhîde görülen ve hayrabahş-ı a'yün-i havas ve avam olan kemâl-i edep ve inkıyât ve ita'at dahi daha memleketlerinde iken talebe-i 'ulumun husule getirdikleri hissiyat-ı âliye semerâtıdır.

Talebe-i 'ulumun derece-i hazıra-i acîzeleriyle ifa etmekte oldukları hidemat-ı nâfianın ne gibi parlak mebde'leri bulunduğunu dahi öğrenmek için bir miktar maziye irca-yı nazar ve sehâif-i tevârihe ihale-i târ-ı şu'a-ı basar eyler isek görürüz ki: Ahalî-i İslamiye'de fikr-i cihadı hüsn-ı ahlâkı muhafaza, hubb-ı vatan hiss-i celîlini idame ettirenler de bunlardır. Dünyada dinsizlik her günaha ahlak- redfenin menşeidir. Avrupa'da dinsizlik ve bunun netice-i muzırrası olarak ahlaksızlık, hamiyetsizlik iki haneli köylere varıncaya kadar meydan almasına sebep va'az ve nasihatın kiliselerde eyyam-ı ma'dudeye hasredilmesi ve köyler ve cema'atlar derununa kadar intişar edecek bir heyet-i va'ziyye bulunmamasıdır. Avrupa Hıristiyanlarından sarfı nazar bu hal memâlik-i Osmaniye Hıristiyanlarında da görülmeye başlamıştır. Kiliselerde cenaze, münâkeha, vaftiz ayinleri esnasında yılda iki üç büyük yortu günlerinde cema'at görülmekte olup evkât-ı sairede memurîn-i ruhaniye ve hademedden başka hemen kimseye tesadüf olunmamaktadır. Dinsizlik netâic-i muzırrasından olan ahlaksızlık ve hamiyetsizlik ne gibi fecî'aları mucip olduğu şayan-ı nazar-ı

II. Abdülhamid'in Hazırlattığı Bir Lahyanın Tahlili

dikkat bir meseledir. Ceraid-i ecnebiyyenin şu'ûnat-ı yevmiye kısımları okunursa görülüyor ki bazı eşhası, bir aileyi bir hafta geçindirmeye bile kâfi olmayan pek cüz'î bir menfe'ate dest-res olmak yolunda en azîm en şeni' cinayâtı irtikap ediyor. Tedarik-i ma'îşetten aciz kalan bazıları da intihar ve yalan intihar denilen vasıtay-ı mel'uneye müraca'atla hasarât-ı ebediyeye mahzar oluyorlar. En büyük romanlara zemin olabilecek surette gûne gün 'aile namussuzlukları, iffet düşmanlıkları tabakât-ı 'âliyede yaşayan nas meyanında vukuât-ı adiyeye hükmünde tutulmaktadır. Milyonlarca nüfusu bulunan bir milletin namus ve i'tibarı saikâ-yı hırs ve tama' ile yine o milletin e'âzını tarafından ayaklar altına alınıyor ki Panama meselesi bunun bir delil-i nâ-kâbil-i i'tirazıdır.

İşte şu şenayi'in şu fecayi'in menşe ve mebdei, arz ve amîk tetkik edilirse dinsizlik itikatsızlık olduğuna zerre kadar şüphe kalmaz. Dünyada bir fi'l-i mekruh bir emr-i menfur tasavvur olunabilir mi ki onu edyan-ı mevcude nehy-i kat'î ile men etmemiş olsun? Kazıyye bu merkezde iken merkez-i medeniyet olan Avrupa'nın her cihetinde her noktasında kemâl-i nefretle görmekte olduğumuz vuku'atı, işittiğimiz bunca seyyiâta bu kadar menhiyata evamir-i dîniye muktezası mı diyeceğiz? Haşa bunların dinsizlik itikatsızlık eseri olduklarını tasdikten başka bir şey diyemeyiz. Bir insan ne kadar dinsiz ne kadar itikatsız olursa olsun ve ne derecelerde mesavî ve fezayih ile i'tilaf etmiş bulunursa bulunsun yine mehasinin fezailin kadr-ı meziyyet ve ulviyetini inkar edemez. Cibilliyet-i beşeriyyenin şu garip cilvesini müdakkikîn-i ahlak olan ekâbir-i ümmet müttehiden teslim etmişlerdir. Teslim etmeseler bile müceddeden arz edeceğim bir hakikat, ahlakın o hassasını ayânen isbat eder.

Bugün Avrupa'nın dinsizleri meyanında bile Müslümanların iffet-perverliği, namus-kârlığı, istikâmeti, sadakatı, saffet-i mahsusa-i kalbiyesi darb-ı mesel hükmündedir. O Müslümanlar ki bugün herhangi bir köye, kasabaya, şehre gidilse yegane nâvi-i ünsiyetlerinde ibadetin fezailine menhiyattan mücânebetin 'indallah mucib olduğu makbuliyet-i ma'neviyeye dair müsahabelerle kuvve-i sami'a neşve-yab olur. Bu mükâlemâtın nakaratı makamında da Ramazanda gelen hoca va'az ederken böyle demişti. Sözleri teşnîf-i simah eder. İşte cihanın her tarafını i'tikatsızlık ve dinsizlik dahiyesi istila etmiş iken yalnız memâlik-i İslamiyye'nin bu afat-ı müdhişeden masum bulunmasına ve bir "Türk gibi iffetli" "bir Türk kadar i'tikad sahibi" "bir Müslüman gibi müstakim" sözlerinin Avrupa dinsizlerince darb-ı mesel ittihaz edilmesine bir hey'et-i va'ziye-i daime halinde bulunan hocalarımızın,

talebelerimizin himmet-i mecdaneleri gayret-i mukaddemâneleri sebebi müstakil olmuştur. Hem de o hocalarımızın ki misyoner Cizvid papazları gibi ayda otuz kırk lira bir ma'îşete nailiyeti rüyalarında görseler hayır ile tevîl etmeyerek sa'adet-i dünyeviyeyi yirmi beş sene tahsilden sonra yalnız yüz kuruş ma'aşta ararlar da ekseriyetle buna da dest-rest olamazlar. O talebelerimizin ki sair hiçbir gûnâ varidat-ı muayyene-i nakdiyyeleri bulunmadığından gaye-i ümniyyeleri bir senelik zahirelerini pek sade bir suretle tedarikden sonra, o sene tadrîs edilecek olan kitap paralarını da namus dairesinde şöylece elde etmekten ibaret bulunduğu halde kâh zahire edinerek kitapsız ve kâh kitap tedarik eyleyerek zahiresiz kalıyorlar.

Şu iki ni'mete birden nail olanları ise pek bahtiyar pek mesut sayılırlar. Biraz tarihe sorarsak görülüyor ki el-yevm bir nev' dilenciler mesabesinde kalan ahali-yi medaris dershaneleri üzerindeki "Daru'l-hendese", "Daru'n-nücum", "Daru'l-hadis", "Daru't-tıp" nukuşundan da istidlâl olunacağı vecihle millet-i İslamiye-i Osmaniye'nin yegane heyet-i 'ilmiyyesi olup cihanı hayrette bırakan terakkiyât-ı İslamiye ve Osmaniye bunların asar-ı feyz ve 'ilm u hikmetleridir. Asar-ı celfleleri kütüphane-i kainatı tezyin etmekte olan Molla Gürânî, Ebu's-Suud, Kara Halil, Kara Rüstem, Koca Ragıb, Hayalî, Hocazade, Molla Fenarî, İbni Kemal, Birgivî, Gelenbevî gibi yüzlerce e'azımı ülema ve meşayih bunlar meyanından zuhur etmiş ve e'azım-ı müşaru'n-ileyhimden bazılarının re'sen keşif yollu meydana çıkardıkları Loaritma gibi bir takım fûnun hala Avrupa'da fûnun-ı muntazama sırasında tedris olunmakta ve vaktiyle mesail-i diplomatika ve siyasiyenin dahi bunların âra-yı sâibeleriyle hal ve fasl edildiği Feridun Bey Münşaati'nda münderic âsar ve evrak ile istidlal kılınmakta bulunmuştur. Ziyadesiyle şayan-ı dikkat bir mesele daha vardır ki layihamızda dercini adeta farîzadan addederiz. Ma'lum-ı tevarih-şinasan olduğu üzere devlet ve millet-i Osmaniye'mizin mebad-i tesisinde va'z olunan nizamât iki üç asır müddet zarfında mütemediyen terakkî-i intizamı mucip olarak Asya ve Avrupa ve Afrika kıtalarının bir çok memâliki, rayet-i şevket-ayet-i Osmaniye'ye temevvüc-gâh olduktan sonra bir aralık nizamât-ı mezkure muhtel ve ahval-i bilad-ı Osmaniye müşevveş bir hale girdiğinden devleti bu teşvîşât-ı ahvalden bi't-tahlîs intizam-ı kadimini iade çaresini düşünenler şu eseri ehem ve a'zamda talebe-i 'ulumun istihdamını bi'l-fi'l bundan üç yüz sene evvel millet-i İslamiyeye cihadın muhasenatını Osmanlı padişahlarının vekil-i peygamber bulduklarını ve sair şerait-i mühimme-i İslamiyeyi ta'lim ve telkîn ve bu arada verilecek zekat ve sair sadakât ile ma'îşetlerini temin etmek yani iki

II. Abdülhamid'in Hazırlattığı Bir Lahiyanın Tahlili

cihetle bir faide husule getirilmek üzere şuhur-ı selâsede talebenin kâffe-i kura ve kasabata dağılmalarını resmen taht-ı mecburiyete almışlardır ki bu mecburiyetin netaic-i hasene ve asar-ı nâfi'ası el-yevm pek parlak bir surette tenvir-i enzâr etmekte bulunmuş ve asar-ı nâfi'a-ı mezkurenin ne gibi şeylerden ibaret olduğu yukarıda 'an'anesiyle arz ve ityan edildiğinden şimdi saded-bahs ve kelamı ıslahat cihetine intikal ettirmenin sırası gelmiştir.

İkinci Kısım

Layihamızın ikinci kısmının mukaddimesi olmak üzere diyeceğiz ki evliya-yı umur ve efrad-ı me'murînden ba'zıları talebe-i 'ulum aleyhinde idare-i lisan ve efkâr ederler ki bu da devlet-i 'aliye-i İslamiye ve Osmaniyeye'nin menafi'-i hakikiyesini layığıyla düşünememekten neşet eder. Eğer bu meyanda o menfa'at-ı mukaddesenin cihet-i nazike-i husulünü bilenler ve düşünenler varsa, onların da çeşm-i hırs ve tama'larına talebenin şu hal-i müşevveşinden istifade etmek heva ve garazı perde-dar olmuştur.

Evet talebenin hal-ı hazırı be-ğayet muhtac-ı ıslah olup bu ıslahın derece-i vucüb ve elzemiyette el-yevm ser-i kârda bulunan bazı zevat-ı muktedire ve 'âliyenin taht-ı tasdik ve i'tirafında kısmen olsun icrası dahi onların yed-i ihtiyar ve iktidarında olduğu halde "el umuru merhûnetün bi-evkâtihâ" kelamını irad ederek henüz vakt-i merhunu gelmediğini ima ederler. Düşünelim mevcut olan şu iktidarın bi-lâ sebep mevki'inde istimal olunmaması bir hüsnü-i niyete, bir fikr-i halisa, bir kasd-ı salime haml ve isnad etmek kabil midir? Zevat-ı müşaru'n-ileyhimin bu babda ki niyet ve maksadını şerh ve tefsir için en kestirme söz olmak için deriz ki: Bu babda ki tesamüh, hal-i hazırın fenalığından mütemadiyen istifade-i şahsiyede bulunmak içindir. 'Avn u 'inayet-i Barî ve mazhariyet-i mahsusa-i cenab-ı Şehriyârî ile işte şu gibi mevani'-i gayr-i mühimmenin izalesine atf'-ı ... himmet olunur. Ve kat'iyen ümit olunduğu vechiyle pek az bir zamanda da ortadan kaldırılırsa ol vakit icra-yı ıslahat için pîş-i nazar-ı teemmüle alınması iktiza eden ahval ve keyfiyât kendi kendisine tezahür eder. Biz bu layihanın muhariri sıfatıyla mani'-i ıslahat olan halâtın kâffesini ber-taraf olmuş addederek icra-yı ıslahat için ne gibi teşebbüsatta bulunmak iktiza edeceğini ber-vech-i âti bast u temhit eyleyeceğiz.

Talebe- i 'ulumun şiraze-i muntazama-i kadîmelerinden çıkmalarına üç sebep vardır:

Birincisi, talebeliğe suluk edeceklerin suret-i kabulünden ba'zı şurut-ı mühimmeye riayet edilmemesi.

İkincisi, usul-i tadrîsin bir tarz-ı sâlimede bulunmaması.

Üçüncüsü, nail-i ru'us olanların bir hizmet-i mu'ayyene ve ma'îşet ile temin edilmemesidir.

El-yevm köylerden kasabalardan başına bir parça bez saran binlerce gençler çömezlikle medarise giriyorlar ki bunların ağlebi, heman düzce kırattan bile mahrumdurlar. Saye-i ma'arif-vâye-i Cenab-ı cihan-banîde şimdi her yerde mekâtib-i ibtida'iyeye ve rüşdiyye tamim etmiş ve henüz olmayan yerlerde de peyder pey yapılacağı derkâr bulunmuştur. Rüşdiye şahadetnamesine haiz olmayanların medarise kat'iyen kabul olunmayacakları nizam-ı 'umumi ittihaz kılınsa medarise alınacak talebenin 'ilm için tehiyyesinden fazla ilk terbiye-i tıflanesi de mükemmel olarak şu görülen ham halatlık esasından kaldırılmış olur. Bunda bir külfet dahi yoktur. Çünkü medarise gelen talebe hiçbir zaman on altı, on yedi aşağı olmayıp rüşdiye şahadetnamesi ise bu yaşlardan evvel alınır. Şimdi köylüleri medarise teşvik eden şey, askerden kurtulmak ümidi olup bu ümit etfali, evvel be evvel rüşdiye şahadet-namesi almalarını da teşvike medar olur. Bu halde de medarise gelen yeni talebede okuduğunu ve aldığı dersi anlamak iktidarı görülmeye başlar. Ve müddet-i ta'limin de azalmasını mucip olur.

Tahsil cihetine gelince ma'lumdur ki tahsil denilen şeyin vasıta-i yeganesi kitaplardır. Avrupa'da kitaplar iki kısımdır. Birisine "klasik" derler ki mekteplerde tedris için yazılmış gayet münakkah şamil ve cami' şeylerdir. Bunlara bizim usül-i kadimimizce "mütün" denilir. İkincisi "konsoltatif" ta'bir olunan müracât kitaplarıdır. Bunlar mufassal ve meşruh şeyler olup bizce bunların karşılığı dahi "şerh" ve "haşiye" denilen mutavvelâttır. An asıl bizde de dersler metinlerden verilerek bilahere müraca'at için şerh ve haşiyelerden istifade olunurken mürür-u zaman ile bu güzel usül kaldırılarak şerhler "mütün" hükmüne konularak mesela; kırk elli sahifeden ibaret bulunan Kâfiye kitabı iki üç ayda okunabilecek iken onun şerhi Molla Cami' metin ittihaz olunmuştur. Ve Molla Cami'nin şerhleri olan Muharrem ve I'sam ve 'Abdulğafur haşiyeleri ile bunlarında bitmez tükenmez haşiyeleri mücerret bir Kâfiye okumak için talebeye okutturulmakta olmasından el-yevm bir softa üç aylık bir ders için şu hadsiz payansız şerhler haşiyeler içinde senelerce müddet yuvarlanmaktadır.

Mutavvel şerhlerin daha henüz dersi ile yeni i'tilaf eden ezhan-ı talebeyi külliye teşviş ve iğlak edeceği nazar-ı dikkat önüne alınarak bundan yirmi sene evvel bazı erbab-ı dikkat ve ibtisarin himmetleriyle program şeklinde muhtasar bir ders risalesi tanzim ve bir müddet dahi işbu risalenin ta'rifâtı dairesinde tedris ve ta'lim olunmuş ise de pek az zaman sonra ona dahi ri'ayet

II. Abdülhamid'in Hazırlattığı Bir Lahyanın Tahlili

edilmemiştir. Talebe-i 'ulumun gerek "mütün" ve gerek şerh olarak okumakta oldukları kütübün keyfiyet-i intihap ve tercihi dahi pek yolsuz ve hesapsız ve bunun netice-i tabi'yyesi olarak emr-i tadrîs ve tederrüde çekilen emekler ihtiyar edilen külfetler kat'iyen faidesizdir.

Mesela talebe bugün fünundan Kâdımîr ile biraz da Şifa okuyorlar ki bunların münderacatı eski zamanın hikmet-i tabi'yyesi ile ba'zı 'ulum-ı riyaziye ve felekiyenin gayr-i kâfi bir surette ta'yini mahiyetlerinden ibarettir. Halbuki kütüb-i atika-i mezkure vesait-i tetkîkiye ve keşfiyenin külliye mefkut olduğu bir zamanın mahsülü olduklarından ihtira'ât ve keşfiyat-ı ahire onların ne gibi 'indiyyat ile malî olduklarını pek açık bir surette meydana koymuştur.

İşte bu kitapların mütala'ası için sarf olunan ömür ve zamanın ma veza'a lehine hasrı lazım gelse o müddet zarfında Arabiyattan ma'ada muntazam Hesap, Hendese, Heyet ve Hikmet-i tabi'ye tadrîs olunabileceğinden fazla, şimdi talebenin hiç görmedikleri Coğrafya, Tabakatü'l-arz, Tarih dahi mükemmelen tadrîs edilebilir. Bu tadrîsat için iktiza eden kitapların enva'-ı kesiresi ile mevcudiyeti husul-i maksada bir zemin-i suhulet hazırlamıştır. Ve gayet şayan-ı teessüftür ki bir zamanlar Dehriyyun, İbahıyyun ve sair namlar ile türeyen facirlere ne yoldan müdafa'a edilmek lazım geleceğini irae eden kütüb-i atika hala okunuyor da memleketimizde neşr-i Nasraniyyet için çevirmediikleri devalib-i ihtiyal kalmayan Cizvit papazlarına, Protestan misyonerlerine tabi'yyun ve maddiyyun hükemaya karşı müdafa'a-i İslamiyet'e iktidar peyda etmek için Ahd-i 'Atik ve Cedîd yani Tevrat ve İncil hülasasıyla tarih-i neşr-i Nasraniyyet ve redd-i felasife-i batıla usulleri tadrîs olunmuyor. Bu gün Dehriyyundan İbahıyyundan dünyada eser kalmamıştır.

Onların yerlerine misyonerler Tabiyyun, Maddiyyun, Şia'lar, Kızılbaşlar, Bektaşiler türediğinden bunlarla cenkleşebilmek için talebe-i 'ulumu bir hey'et-i askeriye-i ma'neviye haline koymalıdır.

Tullabın 'usul-i tedrislerini ıslah için bir program yapılması erkan-ı 'ilmiye ve 'askeriye ve mülkiye ile turuk-ı 'aliye meşayihinden devletin menfa'at-i hakikiyesi hangi nokta-i nazikedeki bulunduğunu idrak ve iz'ana muktedir zevattan müteşekkil bir komisyonun te'sis ve teşkili ile olabilir. İş bu komisyon ba'de't-teşkîl programın mükemmeliyeti için şu yolda bir esas ittihaz kılınabilir. Şöyle ki mekteb-i rüşdiye şahadet-namesini haiz olmayanlar talebeliğe kabul edilemeyeceklerinden ve artık medreselere gelen çömezler sarf, nahiv, mantık, me'anıyı mücmelen görmüş olacaklarından bunları mebsutan ve mükemmelen tadrîs için

Birinci sene: Sarf, Türkçe inşa, Kitabet, Mükemmel hesap.

İkinci sene: Nahiv, Coğrafya, Kozmoğrafya.

Üçüncü sene: Nahiv, Edebiyat-ı ‘Âliye-i Osmaniye, Fıkıh

Dördüncü sene: Mantık, Mükemmel Hikmet-i Tabi‘iye, Tarih-i Umumi, Hendese, Fıkıh.

Beşinci sene: Mantık, Me‘ani, Arapça tahrir ve tercüme, Kimya, Fıkıh.

Altıncı sene: Me‘ani, Usul-i Fıkıh, Usul-i Hadis, Mükemmel Tarih-i İslam.

Yedinci sene: Usul-i Fıkıh, Tefsir, Arapça tahrir ve tercüme, Kaide-i nahviyece tekellüm

Sekizinci sene: İlm-i Kelam, Tefsir, Tarih-i Osmanî, Muhtasar Felsefe.

Dokuzuncu sene: İlm-i Kelam, Tefsir, Edebiyat-ı ‘Arabiye, Tevrat ve İncil hülasaları, Tarih-i Neşr-i Nasraniyet.

Onuncu sene: Tefsir, Hikmet-i İlahiye, Edebiyat-ı ‘Âliye-i ‘Arabiye.

Onbirinci sene: Hikmet-i İlahiye, Mezheb-i ehl-i sünnet ve’l- cema‘ate muhalif olanlarla münazara dersleri tedris olunursa böyle bir program dahilinde neş‘et eyleyen müderrisler yalnız birkaç satır ‘Arapça’ya ma‘na vermekle kalmayarak ‘Arapça her şeyi okur anlar ve kendisi lisanen ve kaleme meramını anlatır, ‘ammeye va‘az ve nasihatini şimdikinden pek çok ziyade tezyin ile tesir ettirir. Ve fazla olarak misyonerlerin, zenadıkânın, Kızılbaş ve Bektaşilerin hücumatından da ehl-i İslam’ı müdafa‘aya bi-hakkın muktedir olurlar.

Bu ıslahatın tahayyülü bile hamiyet-i İslamiye ve Osmaniye erbabını şirin-mezak eylediğinden o bahtiyarlık zamanındaki ‘ulema-yı İslamiye’nin bir kat daha tekmiliyle Avrupa ve Amerika da mukaddeme-i isti‘dadı meydana çıkan muhibbîn-i İslamiyet’i teşvik ve hasûdanı red ve temzîk için bunlardan istek edenlerin İngiliz ve Fransız lisanlarından birisini tahsil etmelerine kadar hayalat-ı latifeyi sevk etmemek kabil değildir.

Üçüncü Kısım

Layihamızın iş bu üçüncü kısmında talebe-i ‘ulumun esna-i tahsilde ne suretle te‘min-i ma‘işetleri mümkün olacağını bast ve temhid edeceğiz.

Bu meselenin icra-yı tetkikâtı esnasında üç şeyin nokta-i nazar ittihaz olunması lazımedendir. Mesail-i mezkurenin birincisi ‘imaretlerin istifade olunacak bir hale ifrağı, ikincisi fazla-ı varidat-ı vakfiyenin bu hususa hasrı, üçüncüsü evkâf-ı munderise varidatının ne yolda sarf olunacağını tedkikidir.

Talebe-i ‘ulum “fî yevmina haza” imaretlerde ara sıra yani kaymakam, mütevellî, cabî ve katib-i vakıf ile aşçıbaşı ve kömürbaşı denilen muhtelislerin

II. Abdülhamid'in Hazırlattığı Bir Lahianın Tahlili

bitmez tükenmez hırs ve tama'ları hoşnut edildikten sonra i'ta olunan bir çift fodula ve bir miktar pirinç çorbasıyla şuhur-ı selasede cem' ve iddihar ettiği pek cüz'î nukut ve zahire ile geçinmektedir. Bu babdaki tetkikât biraz daha ta'mik edilirse görülecektir ki talebenin mesarif-i ekliyesi pek ehven olup bu ihtiyac-ı mübrem 'imaretlerin ıttıratsız mu'avenetlerine inzımam eden zahire sadakatıyla şimdilik kapanmaktadır. Sadakat-ı nakdiye ise ba'zen kitap tedarikine ancak kifayet edebilir. Ba'zen dahi 'adem-i kifayetine mebnî bu ihtiyacın izalesi yani kitap tedariki senelerce müddet kâbil olamadığı ve istinsah suretiyle tedarik olduğu muhakkaktır ki mine'l-kadim Cuma günlerinden maada Salı günlerinin dahi ta'tili iş bu kitap istinsahı emr-i müşkülü içindir. Bu gün 'imaretlerde ki su'-i isti'malât esasından mahv edilmiş ve ber-vech-i muharrer kaymakam, müteveli, cabî ve katib-i vakıf ile aşçı ve kömür-başılarının talebeye ait olan me'külâtı 'alenen satmaları müsa'adesi ortadan kaldırılmış olsa, yemek tedariki sıkıntısı yüzde otuz nispetinde tenakus etmiş olur.

Sual ederim ki İstanbul'un her hangi mahallesine varılsa bir takım eşhasın 'imaret fodule, 'imaret çorbası, 'imaret pilavı, 'imaret zerdesi namlarıyla me'külât ahz ve i'tasında buldukları ve bu me'külâtın imaretlerden çıktığı görülmekte iken şu halin men'ine ne için kıyam olunmuyor? Eğer 'imaretlerde tabh olunan me'külât ihtiyaca kifayet ettikten sonra fazla gelirse bu fazlayı ya meccanen fukaraya tevzi' etmeli yahut tasarruf ve iktisad ederek bu yüzden ehemmiyetli bir yekun teşkil edecek para ile talebenin sair nevakısı ikmal edilmelidir. Bu gün mahza te'min-i ma'îşet-i talebe için te'sis ve inşa olunmuş olan 'imaretlerden kat'a fayda ve menfe'at görülememekte ve buna da kömürbaşı ve aşçıbaşı vesaire gibi bir takım eşhasın 'imaretlerden mütemadiyen ihtilasatta bulunmaları sebab-i müstakil olmakta idiğinden talebenin te'min-i ma'îşetlerine çare tedariki teemmül olunur iken evvel emirde 'imaretlerin ahvali, piş-i nazara alınmak lazım gelir.

Te'min-i ma'îşet-i talebe için çare tedariki sırasında kemal-i ehemmiyetle mevki'-i bahs ve tetkika konulacak bir memba'-ı varidat dahi varidat ve muhassasat-ı vakfiye fazlasıdır. Binlerce ashab-ı hayrat bina ve ihya-gerdeleri olan cevami' ve mesacid vesairenin ta'mirine müstahdemlerinin infak ve i'aşesine yardım etmek üzere nice nice menabi'-i iradı haps ve vakf ve masarifat-ı vakı'a kapandıktan sonra fazla-ı varidat-ı vakfiyenin hasseten fukara-yı Müslimine i'tasını şart ittihaz etmişlerdir. Mütevellilerin hesabı, bir komisyon ma'rifeti ile rü'yet ettirilirse zimmetlerinde milyonlarca kuruş varidat-ı vakfiye fazlası tahakkuk edeceğinden ve hesap-ı mezkure her sene

sırasıyla yürütüldüğü halde zuhur edecek fazla-yı varidat-ı vakfiyye birinci partide zuhur etmiş olan miktara inzimam eyleyeceğinden bu suretle i'âşe-i talebe için pek mühim bir karşılık bulunmuş olur. Şu tasavvurun icrasında erbab-ı istikamet ve iktidardan mürekkep bir komisyon teşkil etmekten başka bir külfet dahi yoktur.

Varidat bahsindeki üçüncü tasavvurumuz evkaf-ı mündesireye müte'alliktir. Bu günkü günde meşrutu'n-lehleri mefkut nice nice müsekkafât ve müstekillât mevcut olduğundan ve bunların varidatı "ma veze'a lehine" sarf olunmadığından bu misullü menabi'in tetkiki ile hasıl olacak yekunun me'arif-i umumiye masrafı meyanına idhali taht-ı karara alınmış ise de Me'ârif Nezareti'nin gün a gün varidatı bulunduğundan ve hatta Me'ârif veznelerinde mevcut nukudun sarfına mahal bulunamayarak güya ziyade-i mal güne çıkar imiş gibi küllî yevm mu'allimîn ma'aşatına zamlar icrasıyla mekatibin teksiri gibi taamüm-i me'ârifeye esasen hizmet edecek tedabir ifası yolunda sarf olunmadığına ve evkaf-ı münderise hasılatı me'ârif varidatından tefrik ve talebeye tahsis olursa bu tefrikten Me'ârif veznesinin müteessir olamayacağını erbab-ı malumat müttehiden beyan eylediklerine ve zaten layihamızda tafsil bulunduğu veçhile talebenin islahı, me'ârifin neşr ve ta'mimine başka bir yol daha açmış demek olacağına mebnî evkaf-ı münderise hasılatında buraya terk ve tahsisinde ezher cihet nef' ve istifade mevcuttur.

Talebeye ait varidatı tezyid ve tevkir için bunlardan başka olarak bir tedbir-i musib ve ma'kul daha vardır. Şöyle ki vaktiyle du'a-gûluk vazifesi namı altında yüz binlerce acezeye hazine-i Evkaf'tan ma'aşlar, fodulolar tahsis olunmuş el-yevm verilmekte bulunmuştur. Halbuki o zaman kakikaten muhtac-ı mu'avenet olan 'aceze bu gün kesb-i iktidar ve besar etmiş olduklarından bunlardan pek çokları el-yevm müstevfî ma'aşlara, şehri binlerce kuruş iratlara sahip olarak Evkaf'ın bir 'âcizi bile orta halde geçindirmeye kâfi olmayan kalil miktar ma'aşından külliyyen müstağni bulduklarından ashabının inzimam edeceği kat'iyen muhakkak olan re'ylerine müraca'at ve istihsal edilerek maa'sât-ı mezkure dahi tasarruf ve iktisat edilir ise işte Hazine-i celileye asla bar olmaksızın tahsilde bulunacak olan talebe-i 'ulumun ma'îşetleri "belağan ma- belağ" te'min edilmiş olur.

Dördüncü Kısım

Layihamızın iş bu dördüncü kısmında 'arz ve beyan ettiğimiz program dahilinde dersler alınarak nail-i ru'us olacak ve hocalık namı alacak olan zevatın ne gibi hidematta istihdamıyla ikdarı kâbil olacağını mevki'-i bahse vâz'

II. Abdülhamid'in Hazırlattığı Bir Lahianın Tahlili

edeceğiz.

Ashab-ı ru'usdan şimdiye kadar beklenen birinci hizmet müderrislik olduğu gibi bundan böyle dahi hizmet-i esasiyeleri müderrislik olarak mebadi-i tedrislerinde aylıkları şimdiki gibi yüz kuruştan 'ibaret olması muvakkaten tecviz edilse bile bir aile halkının medar-ı te'ayyüşünün hadd-ı asgarı olan beş yüz kuruşa kadar çend sene zarfında yine hizmetinde göstereceği iktidara nispetle terakkilerinin te'mini icab eder.

Saniyen: Şimdiye kadar bunlardan pek azı muallim-hane-i nüvvaba kabul edilmekte olup mekteb-i mezkur dahi muhtaç olduğu 'islah ve ikmâle na'il edilecek olursa oraya duhulün yalnız ashab-ı ru'usa münhasır adlonulması dahi bunlar için pek nafi' bir imtiyaz makamına kaim olur. Halbuki şer'-i şerif ve kanun-i münifin infazı yalnız kadınlara mahsus olmayıp kadılığın bir de suret-i nizamiyesi olarak bu da mehakim-i Adliye azalığıyla riyasetleridir ki onlara nasb olunacak zevatın Mekteb-i Şahane-i Hukuk'tan me'zun olmaları nizamı iktizasında bulunup ashabı ru'us ise iki sene kadar Mekteb-i Hukuk'ta kalarak oradan mezuniyeti dahi istihsal edebileceklerinden bunlar hakkında şu mesleğin dahi küşade bulundurulması en ziyade münasebet alan suretlerdendir.

Salisen: Tabur ve alay imamlarıyla alay müftülerinin intihapları şimdiye kadar bir nizam-ı mahsusa tabi olmayıp gelişi güzel bir halde ve sathî bir imtihanla bunlara me'mur ta'yin edilmekte ise de asakir-i şahanenin terbiye-i diniyyesi emr-i ehemmi evvel be evvel 'ulum-ı şer'iyye ve diniyyeyi ikmal eylemiş olan zevata havale olunur ise hizmetlerinden pek ciddi bir surette istifade olunacağı derkâr bulunmakla bu me'muriyetlerin dahi nail-i ru'us olan müderrislere tahsisi tasavvur olunmaktadır.

Rabian: Cuma hitabeti hizmetinde bulunanların kâffesi cüz'î kiraatten başka bir şeye gayr-i muktedir 'acezeden olup ellerindeki matbu hutbe-nameleri dürüstçe okumaya bile muktedir olamadıklarından ve bu hizmetteki ehemmiyet dahi muhtac-ı izah bulunmadığından cum'a hitabetlerinin ashab-ı ru'usa mahsus bir hizmet haline konulması pek büyük muhassenatı müstelzim olacağı derkar ise de bunun için biraz da elhan-ı musikiyeye vukuf lazım olduğundan müderrislerden bu yola sulûk arzusunda bulunanların bir de musiki imtihanına tabi' tutulması lüzumu tabi'idir.

Hamisen: Kürsi şeyhliği hizmeti de matbu'atta bulunanların asar-ı kalemiyyesinden daha pek çok mühim olduğu halde ellerindeki "Meclis" nam va'az kitabından başka bir şeye vakıf olmayan adamlar cema'at-i Müslimine ve bahusus nisvan ve sibyanaya karşı ağızlarına her ne gelirse söylemek yolundaki

fenalığın önü alınmak için bu hizmet-i mühimmenin dahi ashab-ı ru'usa tahsisıyla beraber suret-i va'az ve nasihatlerinin bir nizama ve bir teftiş-i daimiye tabi tutulması mukteziyat-ı nazikedendir.

Sadisen: Küçük ve büyük mektep muallimliklerine adam yetiştirmek için talebeden bir miktarı Daru'l-muallimin'e alınmakta ise de oradan muallimler yalnız mekâtib-i rüşdiyye bile kâfi olmadığından mekâtib-i saireden yetişme ba'zı nakisü't-tahsil gençler ve ba'zen hiç de mektep görmeyenler muallimlik hizmetlerine ta'yin kılınmaktadırlar. Bu hizmet ise asıl sahib-i ru'us müderrislere tamamıyla yakışık alacağından şu tarihin dahi esbab-ı ru'us için tevsî'i ve bunların sair namzetlere tercihi icap eder.

Sabian: Mahallât imamlığı yalnız cema'ate beş vakit namaz kıldırıktan ibaret olmayıp nizamât-ı zabita ve belediyenin dahi vesa'it-i icraiyesinden birisi bunlar bulunduğu haldeki bunların emr-i intihabı büsbütün nizamsız bir yolda cereyan eylediğinden hizmet-i mezkurenin ashab-ı ru'usa inhisarı dahi cümle-i mukteziyat-ı zamaniyededir.

Saminen: Tekke şeyhlikleri o kadar müşevveş bir haldedir ki hakaik-i tasavvufiye şöyle dursun okumaktan,yazmaktan bile mahrum ümmiler için bu tarik bir me'kel hükmünü almış ve ma'azallah doğrudan doğruya Bektaşî olmayanların bir çokları hasbe'l-cehale mezheb-i ehl-i sünnete muhalif etvar ve hareketin intişarına alet olmakta bulunmuştur. Halbuki tarih-i Osmanînin şahadet edeceği veçhile meşayih-i selef kamilen ve kâffeten ulum-ı diniyeden ve şer'iyeden me'zun 'ulemadan olup 'ulum-ı mezkureye bir de 'ulum-ı batına ve tasavvufiyenin inzimamıyla vasıl-ı mertebe-i kemal olmuş zevattan idiler.

İşbu tarik-i 'aliye meşihatlerinin sahib-i ru'us müderrislere mahsus olarak meşayih-i mevcudeyi ashab-ı ru'usdan ma'ada hiçbir kimseyi istihlaf etmemeleri ve şeyhliklerin esamisi meclis-i meşayihce mazbut olup münhal vuku'unda bunlardan şeyh ta'yini bir nizama rapt edilir ise hem müderrisîn için gayet vasi' bir tarik-ı ma'îşet açılmış ve hem de turuk-u 'aliye ıslah edilmiş olur.

Tasian: Taşra müftülükleri eğer ki itfaya muktedir zevattan olarak mahallerince intihap olunmakta ise de iktidardan iktidara fark olup yalnız Ali Efendi, Behce, Netice Feyziyye fetavalarıyla dahi müftülük kabil olabileceğine halbuki usul-i fıkıh ve Mecelle ve esas-ı nizamât-ı saltanat-ı seniyyeye vukuf hasıl etmiş olan bir müderrisin müftülüğü sairlerine mukyes olamayacağına mebnî taşra müftülüklerinin dahi bir nizam dairesinde olarak ashab-ı ru'usa tahsisinde menafi'-i külliye husule geleceği aşıkardır.

II. Abdülhamid'in Hazırlattığı Bir Lahiyanın Tahlili

Hatime

Bizim iş bu layihamızda sahib-i ru'us müderrislerin te'min-i ma'îşetleri için tadât eylediğimiz şu dokuz mevattın dokuzundada re'yimizin isabetini iddia edemeyiz ise de bu ıslahatı Devlet-i 'Aliyye-i Osmaniye'ce nazarı iltizama alınır ve daha etraflı düşünülürse bizim tadât eylediğimiz suver-i tis'adan bazıları ihraç edilebilmek ihtimaline mukabil daha niceleri hatırlara gelip meydana çıkarılır ki vesail-i mezkure ile hem ashab-ı ru'usun maişetleri temin ve hem de şu'abat-ı idareemiz tensık ve tanzim kılınmış olur.

Hemen Cenab-ı Hak Subhanehü ve te'âla hazretleri bu meselede ki halisiyyet-i niyetimize hürmeten hükümet-i seniyyemizi şu esaslı ıslahat hususunda muvaffaku'n-bi'l-hayr buyursun amin. Bi hürmeti seyyidi'l-mürselin.

Müteveffa Miralay Hürsev Beyzade Celalettin.